

Mimar Sinan'ın Camileri

Prof.Dr. Aptullah KURAN

imar sinan'ın yapılarına ilişkin en eski kaynaklar olan **Tezkiret ül-Bünyan**'da 81, **Tezkiret ül-Ebniye**'de 84, **Tuhfet ül-Mi'marin**'de 103 Camiye yer verildiğini, üç tezkerede adı geçen camilerin toplam sayısının 107 olduğunu ve bunlardan 79'unun üç, üçünün iki, 25'inin de tek tezkerede yer aldığını görürüz. Bu sayısal derlemenin ortaya çıkardığı gerçek şudur: **Tezkiret ül-Bünyan** ve **Tezkiret ül-Ebniye** arasında uyum vardır ve iki kaynak arasındaki üç sayılı küçük fark iki caminin birinci tezkere kaleme alındığında henüz tasarlanmamış, birinin de hata sonucu listeye alınmış olmasıyla açıklanabilir. Diğer yandan, öbür iki tezkereye kıyasla yüzde 25 oranında bir artış gösteren **Tuhfet ül-Mi'marin**'i ince eleyip sık dokumak gerekir. Adlarına sadece bu kaynakta rastladığımız camilerin bazıları, örneğin **İstanbul Sultan Selim Camii**, **Sinan için çok erken**, **Diyarbakır Melek Ahmed Paşa Camii** gibi bir örnek ise çok geçtir. Zaman bakımından olduğu gibi yer bakımından da **Sinan'ın fazlaca katkısı bulunabileceğini sanmadığımız camiler de genellikle Tuhfet ül-Mi'marin'de yer alırlar.** Süleymaniye Külliyesi'nin yapımı süresince **Sinan'ın İstanbul ve çevresinde başka yapılar inşa ettiğini düşünmek akla yakındır.** Onun aynı yıllarda İmparatorluğun uzak bir köşesinde ikinci derecede bir vezirin hayratı ile uğraştığını ve şayet uğraşmışsa işi İstanbul'da planlamadan öte bir katkısı bulunduğunu öne sürmek hatalı olur.

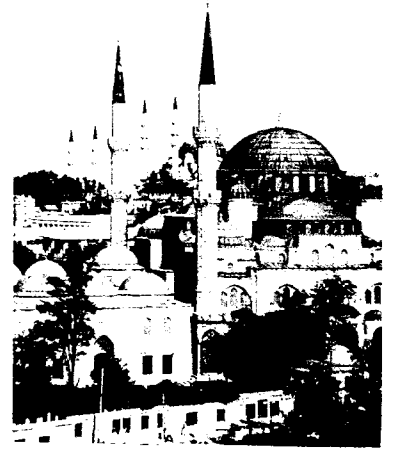
Sinan'ın ana kaynaklarda sözü edilen camilerini incelerken bunları zaman ve yer bakımlarından ele alıp değerlendirmek gereklidir. Ancak, önemli bir başka ölçüt daha vardır ki o da eserin mimârî niteliğidir. **Sinan'ın kendisine özgü üslubu, yapılarının plan kuruluşu, kitle düzeni, ölçek ve orantılarında kendini gösterir.** Ne var ki, bazı yapıların günümüze ulaşmamış olması, bazılarının da ayakta olsalar bile zaman içerisinde değişimlere uğrayarak 16. yüzyıl mimârî görünümünü büyük ölçüde ya da tümüyle kaybetmiş olmaları yüzünden bu konuda bir takım boşluklar bulunduğu gözden ırak tutulmamalıdır. Gerçi **Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi**, **Hadikat ül-Cevâmı** gibi temel kitaplarda soruna ışık tutan önemli bilgiler vardır ama bunlar da her zaman yeterli değildir ve **Sinan tarafından yapılan, onarılan, ya da yapıldığı iddia edilen camilerin değerlendirilmesinde yer yer spekülâtif görüşlere yer vermek kaçınılmaz olacaktır.**

Üç ana kaynaktan kayıtlı 107 Sinan camisinin 5'i bilinmeyen ya da bizim tespit edemediğimiz, 16'sı Sinan'ın tasarlamayıp sadece onardığı, 13'ü zamanımıza ulaşmayan, 15'i de özgün klasik biçimini tümüyle ya da büyük ölçüde kaybetmiş camilerdir. Bunları düştükten sonra geriye kalan 58 cami Kârgir Kubbeli ve Sakıflı olmak üzere iki ana grupta toplanabilir. **Mimârî özelliklerini bir bölümüyle de olsa koruyan Sakıflı Sinan Camilerinin sayısı 8'dir.** Kârgir Kubbeli Camiler ise 23'ü Tek Kubbeli, 27'si Çok Kubbeli olarak iki alt gruba ayrılır ve Çok Kubbeli Camiler kendi alt grubu içinde farklı plan ve kitle kuruluşuna sahip daha ufak alt gruplar oluşturarak **Sinan'ın mimârî dehasını sergilerler.**

Tezkerelerin Sinan'a bağladığı 107 camii yukarıda sözü edilen kategorilere dağıtarak değerlendirelim.

İstanbul **Sultan Selim Külliyesi**

Sehzade Mehmet Camii

I. Bilinmeyen, Tesbit Edemediğimiz Camiler

Dördü **Tühfet ül-Mi'marin**, biri **Tezkiret ül-Ebniye**'de kayıtlı beş cami Sinan ile ilişkisini kuramadığımız yapılarıdır. Evliya Çelebi'ye inanırsak, Diyarbakır Sofu Mehmed Paşa ile Silivri Rüstem Paşa Camileri 17. yüzyıl ortalarında ayakta değillerdi. Evliya Çelebi'nin sözüne etmediği, hiçbir kaynakta adına rastlamadığımız bu iki camiiin yanlışlıkla **Tühfet ül-Mi'marin**'e alındıkları bellidir. Tamamlandıktan kısa bir süre sonra yıkıldıkları ve onarılmayarak ortadan kalktıkları akla gelirse de bu camilerin Sinan tarafından yapıldıklarını savunmak da kolay olmayacaktır. Sinan'ın ölümünden üç yıl sonra Âmid (Diyarbakır) Beylerbeyliğine atanan Sofu Mehmed Paşa Diyarbakır'da bir cami yaptırmış olsa bile bu camiiin mimârî her halde Sinan olamazdı. Diğer taraftan, Sadrazan Rüstem Paşa adına pek çok bina yapmış ve hepsine **Tezkiret ül-Bünyan** ve **Tezkiret ül-Ebniye**'de yer verilmiş olan Sinan'ın Rüstem Paşa için Silivri'deki yaptığı bir camiden üç tezkerede de söz edilmesini basit bir unutkanlık şeklinde değerlendirmek mümkün değildir. Rüstem Paşa 1561 yılında öldüğüne ve Tezkereler 1580'li yıllarda ve daha sonra kaleme alındığına göre¹ Silivri Rüstem Paşa Camiiinin Sinan'ın son eserleri arasında olduğu için **Tezkiret-ül Bünyan** ve **Tezkiret ül-Ebniye**'ye alınmadığı görüşü de tutarlı olamaz.

Tezkiret ül-Ebniye'de adı geçtiği halde bu tezkerenin bir ön çalışması niteliğindeki **Tezkiret ül-Bünyan**'da sözü edilmeyen üç cami vardır: İstanbul Hacı Evhad ve Mesih Mehmed Paşa Camileri ile Tırhala (Trikkala) Mehmed Bey Camii. İlk ikisinin sırasıyla 1585 (H. 993) ve 1585-6 (H. 994) yılında tamamlandığını biliyor ve bu iki camiiin yapımına **Tezkiret ül-Bünyan** kaleme alındığında henüz başlanmamış olduğu için adlarının geçmediği fakat daha sonra yazılan **Tezkiret ül-Ebniye**'de bunlara yer verildiği sonucuna varıyoruz. Mesih Mehmed Paşa Camii'nin **Tezkiret ül-Ebniye**'nin Camiler Bölümünde en son eser olarak 84. sırada kayıtlı olması bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Tırhala Mehmed Bey Camii için de aynı durum söz konusu olabilir. Ne var ki, Evliya Çelebi'nin görmediği², 17. yüzyıldan önce var olup olmadığını söyleyemeyeceğimiz ve adı **Tezkiret ül-Ebniye**'nin bazı nüshalarında dahi geçmeyen³ bu camii yine yanlışlıkla Sinan eserleri arasında gösterilen bir başka yapı olarak kabul etmek gerekir, kanısındayız.

Şayet yapılmışsa 1580'li yılların ortalarına tarihlenmesi gereken Tırhala Mehmed Bey Camii'nin tersine Şehrizor (Kerkük) Sultan Süleyman Camii, Sinan için çok erken ve bu yüzden Sinan tarafından tasarlanıp yapılmasını mümkün görmediğimiz bir yapıdır. 1534 İrâkeyn Seferi sırasında Safeviler'den alınan Şehrizor doğudan gelecek saldırılara karşı güçlü bir savunma üssüne dönüştürülmüş, bu arada kalenin içine Kanunî'nin adını taşıyan bir cami yaptırılmıştı. Ne var ki, bu camiiin yapımı için yeniçeri Sinan'ın görevlendirilmiş olması akla yakın gelmediği gibi camiiin **Tühfet ül-Mi'marin**'e alındıktan sonra liste-

1. Her ikisi de Şair-Nakkaş Saî Mustafa Çelebi'nin eseri olan **Tezkiret ül-Bünyan** ve **Tezkiret ül-Ebniye**'den **Tezkiret ül-Bünyan** daha önce kaleme alınmış, bu tezkerenin eksikleri **Tezkiret ül-Ebniye**'de giderilmiştir. **Tezkiret ül-Ebniye**'nin yazıldığı tarih bilinmiyorsa da tezkereye ekli listelerde kayıtlı en geç yapının 1586 yılında tamamlandığını göz önünde tutarak bu yazmayı 1586 ile 1588 yılları arasına tarihliyoruz. Diğer yandan, Şair Âsârî tarafından yazıldığı sanılan ve Sinan'ın ölümünden sonra tamamlanan ya da başka mimarların eseri oldukları bilinen bazı yapılara yer verilen **Tühfet ül-Mi'marin**'in 1588 den sonra kaleme alındığı açıktır.

2. Evliya Çelebi Tırhala'yı anlatırken bu kasabada sekiz adet cami bulunduğunu söyler ve beşinin adını verir. Bunlar: Osman Şah, Mustafa Paşa, Lala Paşa, Akçe ve Ömer Bey Camileri'dir (C. VIII. s.205-6). Her ne kadar Mehmed Bey Camii'nin öteki üç camiden biri olduğu akla gelirse de Evliya Çelebi'nin Sinan tarafından yapılmış bir camiiin farkına varmayıp ondan söz etmemesi uzak bir ihtimaldir.

3. Rifki Melûl Meriç, **Mimar Sinan: Hayatı, Eseri** (Ankara, 1965), s. 85, not 300.

den üstü çizilerek çıkartılması da⁴ Sinan ile ilişkili olmadığını ortaya koymaktadır.

Yine sadece **Tuhfet ül-Mimarin**'de sözü edilen Basra Ayas Paşa Camii de Sinan'a bağlanması zor olan bir eserdir. Zamanımıza ulaşmayan, hakkında bilgi edinemediğimiz bu cami, şayet yapılmışsa, 1546-1548 yılları arasında tarihlenebilir⁵ ki bu yıllar Sinan'ın İstanbul'da Şehzade Mehmed ve Üsküdar Mihrimah Sultan gibi iki önemli camiiin yapımı ile uğraştığı döneme rastlar. Bu dönemde Sinan'ın Bağdat Beylerbeyi için Basra'da bir cami yaptığını düşünmek zordur. Camiinin çizimlerini İstanbul'da, hazırlayarak Hassa mimarlarından birini Basra'ya gönderdiği akla gelirse de, bu camiden metin dışına yazılı bir not biçiminde söz edilmesi⁶ bu ihtimali zayıflatmakta, Basra Ayas Paşa Camii'nin Sinan'a bağlanamayacağını daha da güçlü bir biçimde vurgulamaktadır.

II. Mimar Sinan'ın Onardığı Camiler

Mimar Sinan tarafından onarılan, onarıldığı öne sürülen, ya da tezkere-lerde özgün yapısıymış gibi gösterildiği halde Sinan'ın tasarlayıp inşa etmesi kronoloji bakımından imkânsız olduğu için sonradan onarıldığı sonucuna vardığımız 16 cami tezkere-lerde yer alır. Bunlardan bazılarını Sinan'a bağlamak çok kolaysa da bazıları için aynı şey söylenemez. Örneğin, Kanunî'nin emriyle onarıldığı bilinen Bağdat Şeyh Abdülkadir Gîlânî Camii⁷ ile Van Kalesi Camii'nin⁸1534-1536 yıllarında onarıldığı düşünülürse de bu işlerin mimârî sorumluluğunun o yıllarda henüz Hassa mimarlığına atanmamış olan Sinan'a verilmesinin zayıf bir ihtimal olduğu akla gelir. İrâkeyn Seferi'ne katıldığı bilinen Sinan'ın bu iki camiiin onarımında bir süre çalışmış olması mümkündür. Ne var ki, her iki camiden yalnız **Tuhfet ül-Mimarin**'de söz edilmesi, Şeyh Abdülkâdir Gîlânî ve Van Kalesi Camileri'nin onarımında Sinan'ın, varsa bile, katkısının fazla olmadığına işaret eder. Kaldı ki, birincisinin listeye alındıktan sonra üstü çizilerek iptal edilmiş olması⁹ belirgin bir hatanın düzeltilmesi şeklinde yorumlanabilir.

Yine **Tuhfet ül-Mimarin**'de, hem de Camiler Bölümünün ilk sırasında yer alan 1522-3 (H. 929) tarihli İstanbul Sultan Selim Camii'nin Sinan tarafından tasarlanıp inşası imkânı bulunmayan bir başka eser olduğu bellidir. Kanunî'nin Belgrad ve Rodos Seferleri'ne katıldığı bilinen Sinan'ın Sultan Selim Camii'nin inşa edildiği 1521-1523 yıllarında ancak iki sefer arasında bir süre İstanbul'da bulunduğu göz önünde tutulursa bu camiiin yapımı ile doğrudan ilişkili olamayacağı ortaya çıkar. Bu durum da da Sinan'ın Mimarbaşılığa atandığı 1538 yılından sonra Sultan Selim Camii'ni onarmış olması ihtimali üzerinde durma ge-

4. Bkz. *age.*, s. 29, not 219.

5. Basra 1538 yılında Osmanlı topraklarına katıldı. Bu tarihte bölgenin hükümdarı Emir Râşid'in, Kanunî Sultan Süleyman'a itaatini arz etmesi üzerine Basra Eyâletine merkezden bir beylerbeyi atanmayarak Emir'in ilk Basra Beylerbeyi olarak görevlendirilmesi uygun görüldü. Ancak, Emir Râşid'in 1546 yılında ölmesi üzerine Basra Eyâleti Bağdat Beylerbeyliğine bağlandı. Böylece, 1548 yılına kadar Bağdat Beylerbeyi olan Ayas Paşa 1546-1548 arasında iki yıl Basra Beylerbeyi ünvanını da taşımış, yeni eyâletin ilk Osmanlı beylerbeyi olmuştur.

6. Bkz. Meriç, *age.*, s. 28, not 188.

7. Şeyh Abdülkâdir Gîlânî Camii Bağdat'ın güney-doğusunda Bâb üş-Şeyh yakınında bulunur. Büyük tek kubbeli, çifte minareli, avlusu iki kat üzerine düzenlenmiş, önu revaklı hücrelerle çevrili bir yapıdır. IV. Murad zamanında yenilenmiş, daha sonra da bir kaç kez onarılmış olduğundan 16. yüzyılda yapılan onarımın izleri tümü ile kaybolmuştur.

8. Evliya Çelebi, Van Kalesindeki eski camiiin 1533-4 (H.940) yılında onarıldıktan sonra Süleyman Han Camii adını aldığını ve depremden yıkılan minaresinin daha sonra Ömer Ağa tarafından yeniden yaptırıldığını söylüyor (C. IV, s. 180). Günümüze kubbesi çökmüş, minaresinin külâhi ve şerefe korkulukları yıkılmış olarak ulaşan Van Kale Camii'nin mimârî biçimi Evliya Çelebi'yi doğrulamaktadır.

9. Meriç, *age.*, s. 29, not 220.

Bali Paşa Camii

reği önem kazanır. İstanbul Bayezid Camii'ni 1573-4 (H. 981) yılında onaran Sinan'ın¹⁰ 50 yıl süren Mimarbaşılığı döneminde Sultan Selim Camii'ni de onarmış olduğunu kabul etmemek için bir neden yoktur.

Birincisi 15. yüzyılın ikinci yarısına, ikincisi 16. yüzyıl başlarına tarihlenen İstanbul Defterdar Süleyman Çelebi ve İzmit Defterdar Abdüsselâm Efendi Camileri'nin Sinan tarafından onarıldığı tezkerelerde yazılıdır. Ne var ki, her ikisi de 19. yüzyılda asıllarıyla ilişkisi kalmayacak şekilde yenilenen bu camilere Sinan'ın ne katkıda bulunduğunu tespit etme imkânı artık yoktur¹¹. Zamanımıza ulaşmayan Svilengrad Haseki Sultan Camii konusunda da bir değerlendirme yapmak çok güçtür. Yalnız Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı tarih mısraından¹² 1510-1 (H. 916) yılına tarihlediğimiz camii¹³ Sinan'ın özgün yapıları arasında sayamayacağımızdan onardığı eserler arasına katıyoruz.

Zamanımıza ulaşmayan¹⁴ ve tezkerelerde Sinan'ın özgün yapısıymış gibi sözü edilen bir eser de Edirne Taşlık Camii'dir. Yapıyı 1929 yılında inceleyen Ekrem Hakkı Ayverdi camii'nin Sadrazam Mahmud Paşa tarafından 1473'de yaptırıldığını belgeleriyle kanıtlamıştır¹⁵. Gerçekten, 15. yüzyıl Osmanlı mimârisinin özelliklerini taşıdığı eski fotoğraflarında bile açıkça görülen Edirne Taşlık Camii'nin, tezkerelerde yazıldığı şekilde, "*Mahmud Paşanın ruhu için*" yeniden yapılmış değil fakat onarılmış bir eski cami olduğu bellidir.

1504-5 (H. 910) yılına tarihlenen ve II. Bayezid zamanına özgü çeşitli mimârî öğeleri bünyesinde toplayan İstanbul Bali Paşa Camii'nin¹⁶ yıkılıp Sinan tarafından yeniden inşa edildiği yolundaki görüşe katılmak da mümkün değildir. Bali Paşa Camii minaresinin Sinan'a ait olduğunu kabul etsek bile¹⁷ ana kitlenin mimârî niteliği yapının Sinan öncesi dönemde yapıldığını gösterir. Yapım tarihi bakımından olduğu kadar üslup açısından da Sinan'ın özgün yapıları arasında sayamayacağımız Bali Paşa Camii'ni, bu yüzden, Konyalı'dan farklı olarak¹⁸, Sinan'ın onardığı camiler arasına katıyoruz.

10. 1506 yılında tamamlanan İstanbul Bayezid Camii "*Küçük Kıyamet*" adı verilen 1509 Depreminde hasar görmüş, fakat hasar kısa sürede giderilmiştir. *Tuhfet ül-Mî'marîn'e* geçen İstanbul'da merhûm Sultan Bayezid'in camii şerifi bir kemer-i cedidle istihkâm bulmuştur, fi sene 981, şeklindeki kayıttan camii'nin 1573-4 yılında bir kez daha elden geçirilerek takviye edildiğini anlıyoruz.

11. Cibali'de Üsküplü Camii adı ile tanınan yapı Fâtih Sultan Mehmed zamanında Çakır Ağa Mescidi adını taşıyordu. Defterdar Süleyman Çelebi mescidi camiye çevirtti. Ne var ki, düzensiz bir mimari kuruluşa sahip olan şimdiki cami ile Evliya Çelebi'nin "*çarpuşta kuşun kubbeli*" terimiyle tanımladığı (C.I, s. 312) arasında bir bağlantı kurmak imkânı yoktur. Çünkü, şimdiki cami 1874 yılında temelden başlayarak yeniden yapılmış, 15. yüzyılda inşa edilip 16. yüzyıla onarılan camiden eser kalmamıştır.

Aynı şekilde, bugün İmaret Camii adı ile tanınan İzmit Abdüsselâm Camii de 16. yüzyılın birinci çeyreğinde Başdefterdar Abdüsselâm Efendi (ö.1526-7/H.933) tarafından yaptırılmış, Sinan zamanında onarılmış, fakat 19. yüzyıl sonlarında yenilediğinden klasik mimari niteliğini tümü ile kaybetmiştir.

12. C. III, s. 422.

13. Balkan Savaşı sırasında yıktırılarak ortadan kalkan Haseki Sultan Camii'nin, eski resimlerine göre, üç yanında mermer sütunlu revaklar bulunan, tek minareli, üstü kuşun kaplı ahşap çatıyla örtülü bir cami olduğu anlaşılmaktadır.

14. Edirne Taşlık Camii 1930'lu yıllarda harap bir durumda iken kadro dışı bırakılmış ve 1942'de yıktırılmıştır. Bkz. Rifki Melül Meriç, "*Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında*", *Türk San'at Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (İstanbul, 1963), s. 473.

15. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri* (İstanbul, 1973) s. 223.

16. Tarih mısraı Ebced hesabı ile 910 yılını gösteren kapı kitabesinden Bali Paşa Camii'nin 1504-5 yılında Vezir İskender Paşa'nın kızı Hüma Hatun tarafından yaptırıldığını öğreniyoruz. Camii'nin yapımına Bali Paşa'nın sağlığında başlanmış, onun 1494-5 (H.900) yılında ölümü üzerine camii Hüma Hatun tamamlamıştır.

17. Bkz. Semavi Eyice, "*İstanbul Minareleri*" *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (İstanbul, 1963), s. 56.

18. Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri* (İstanbul, 1950), s. 48.

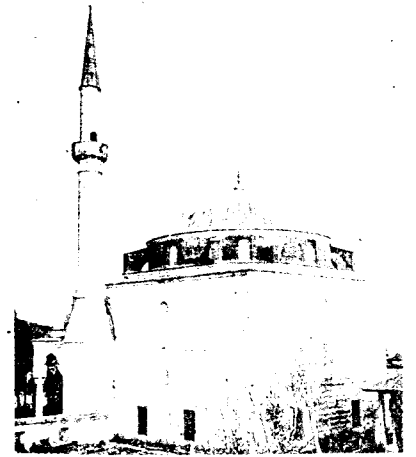
Onaltıncı yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen¹⁹ ve bir yangın geçirdikten sonra Sinan tarafından onarıldığı anlaşılan İstanbul Ahî Çelebi Camii'nde de mimârî kuruluş ve üslup açısından Sinan'a bağlanabilecek bir eser bulamıyoruz. Gerçi Ahî Çelebi Camii'nin 16. yüzyıldan sonra da yangın ve depremden hasar görmüş, şimdiki biçim ve görünümünü sonradan almış ve bu yüzden de Sinan'ın yenilediği camiiin ortadan kalkmış olduğu öne sürülebilir²⁰, ama zamanımıza ulaşan yapının Sinan öncesi dönemin mimârî özelliklerini yansıtması açısından böyle bir görüşü kabul etmek imkânı yoktur. Kaldı ki, **Tuhfet ül-Mî'marin**'deki, "*Cami-i Ahî Çelebi derûn-i Sebze-hâne ihrak olub tekrar ta'mir olunmuşdur*," şeklindeki ifadeden camiiin bir yangın geçirdikten sonra Sinan tarafından onarıldığı anlaşılıyor. 1539 yılında yanan camii Sinan 1540'lı yıllarda onarmış olsa gerektir.

Çoban takma adı ile tanınan Mısır Beylerbeyi Damad Mustafa Paşa'nın Gebze'deki camiiinin de gerek kapı kitabesiyle kesin olan yapım tarihi gerekse süsleme Memluk tarzındaki bezemesi yönünden Sinan'ın özgün yapılarından birisi olmadığı bellidir. Sonradan yenilenen minaresi dışında bu camiiin kitabesinde açıklandığı şekilde 1523-4 (H.930) yılına tarihlenemeyeceğini gösteren bir husus yoktur. Bu yüzden, Gebze Çoban Mustafa Paşa Camiiini de 16. yüzyılın ilk çeyreğinde, büyük ihtimalle Mimarbaşı Acem Alisi tarafından yapılan ve daha sonra Sinan'ın onardığı bir başka cami olarak değerlendirmek doğru olur.

Onaltıncı yüzyıl Osmanlı mimarlarının ve yazarlarının yeni yapı ile onarım arasında fark gözetmeksizin yapılan her işi listelere almış olmaları mümkündür. Ne var ki, tezkerelerde 16. yüzyıl öncesine giden camilerin "*tecdîd*" edildiği açıkça belirtildiği halde 16. yüzyıl başlarına tarihlenen bazı camileri için böyle bir açıklamaya gerek duyulmaması ilginçtir. Bali Paşa Camii gibi Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii'ni de Sinan beğenmiş, benimsemiş ve kendisine mal etmekte sakınca görmemiş olabilir; çünkü Haseki Hürrem Sultan için 1538-9 (H.945) yılında inşa edeceği ilk önemli eserinde Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii'ni örnek olarak onun bir benzerini İstanbul'a diktiği bir gerçektir.

Tezkerelerde, yandıktan sonra tekrar bina olduğu açıklanan İznik'teki Cami-i Atik 1331 yılında İznik'in alınmasından sonra Orhan Gâzi zamanında camiye dönüştürülen Ayasofya Kilisesi'dir. Yapının üç nefli kitle kuruluşu korunmuş, fakat mihrab, minber ve minare eklenmesiyle kilise cami haline getirilmiştir. Daha sonra yanan ve Kanunî'nin emriyle Sinan tarafından onarılan cami zamanımıza üst yapısı çökmüş, minaresi yıkılmış bir harabe halinde ulaştığı için Sinan'ın İznik Ayasofya Camii'ni onarıırken yapıyı ne şekilde yenilediğini söylemek kolay değildir. Bununla birlikte, kilisenin orta sahnı ile yan neflerini ayıran sütun dizilerinin kaldırılıp bunların yerine büyük kemerler atılarak iç mekânın bütünlüşmesi yolundaki uygulamanın Sinan'a ait olduğu söylenebilir.

Kâbe-i Şerif'in büyük avlu revaklarının Sinan tarafından onarıldığı ve Kanunî zamanında başlayan onarımın 1567-8 (H.975) yılında tamamlandığı

Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii

19. Tebrizli tabıp Kemâleddin Efendi'nin oğlu, 1506 yılında Hekimbaşı olan Ahî Mehmed Çelebi 1523-4 (H.930) da Mısır'da ölmüştür. Bu nedenle, camiiini 16. yüzyılın ilk çeyreğine tarihtiyoruz.

20. Ahî Çelebi Camii 1653 yangınında harap olmuş, 1894 depreminde toprağa gömülerek içini su başmıştı. Yirmi yıl kadar bu şekilde suya batık kaldıktan sonra içi doldurulmuş, kubbesi çemberlenmiş, ayakları büyütülmüş ve ek kemerler vurularak ibadete açılmıştır (Bkz. Konyalı, a.g.e., s.7). Cami son olarak 1960'lı yıllarda bir dernek tarafından onarılmıştır.

bilinmektedir²¹. Kalın ayaklarla dört kemerli bölümlere ayrılan ve derinlemesine dokuz, enlemesine altı bölümden oluşan revakların kubbeleri sonradan Osmanlı klasik üslubuna uymayan bir biçimde yenilenmiş ise de ayak, sütun ve kemerleri 16. yüzyıl Osmanlı mimârî ölçü, oran ve karakterini korumakta, Sinan'ın katkısı açıkça görülmektedir.

691-2 (H.72) yılında Halife Abdülmelik'in yaptırdığı Kudüs'deki Kubbet üs-Sahra'nın dokuzuncu yüzyılda ve daha sonra pek çok kez elden geçtiği üzerinde bulunan onarım kitabelerinden anlaşılır. Bunlardan ikisi Kanunî zamanına aittir. 1528-9 (H.935) tarihli kitabede dış mermer kaplamanın onarıldığı belirtilir. 1561-2 (H.969) tarihini taşıyan ikinci kitabe ise dış cephelerin çini bezesiyle ilgilidir.

1520'li yılların sonu Sinan için erken olduğundan bu onarımda Sinan'ın görev alması düşünülemez. 1561-2 onarımını Sinan'ın gerçekleştirmiş olması ise tarih açısından mümkün ve Evliya Çelebi'ye göre bir gerçektir²². Ancak İslâm dünyasının en kutsal yapılarından biri olan Kubbet-üs Sahra'dan Tezkiret ül-Bünyan ve Tezkiret ül-Ebniye'de söz edilmemesini anlamak güçtür. Unutulmuş olmasından çok bir süsleme işi olduğu düşünülerek Sa'î tarafından kaleme alınan tezkerelerde yer verilmesi uygun görülmemiş olsa gerektir.

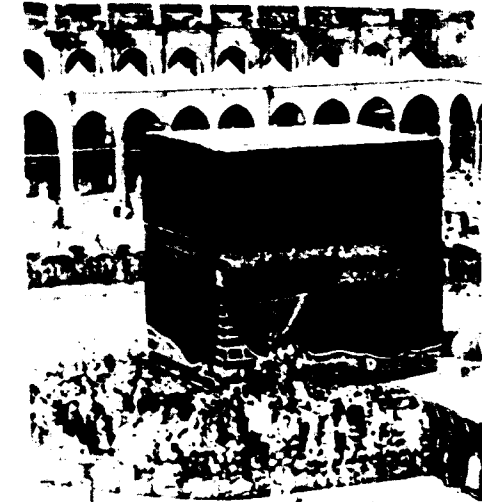
Günümüze özgün mimârîsi oldukça değişmiş biçimde ulaşan Çorum Ulu Camii'ni I. Alâeddin Keykubad'ın azadlı kölelerinden Hayreddin Hızır'ın yaptırdığı sanılır²³ 1509 ve 1514 yıllarında iki kez depremden hasar gören Ulu Mimar Sinan III. Murad zamanında onarmış, fakat Ulucami 1793 depreminden tekrar çökmüştür. Bu sefer Cebbarzâde Süleyman Bey ve oğlu Abdülfettah Bey tarafından ele alınan Ulucamiin onarımı 1810 (H.1225) yılında tamamlanmış, doğu minaresi ile son cemaat yeri kubbelerini ise 1911 (H.1329) yılında Mutasarrıf Celâl Bey yaptırmıştır.

Beden duvarları sarıya çalan düzgün kesme taş, dört yüzeyli ahşap çatısı ile son cemaat yeri kurşun kaplı olan Çorum Ulucamiinin düz ahşap tavanlı iç mekânının orta yerinde 12.20 metre çapında bir ahşap kubbe yer alır. Çatı içine gizlenen basık kubbe on iki sütuna biner. Bu sütunlar ile ahşap kubbenin 1810 onarımına ait olduğu bellidir. Ulucami'in kare planlı kuruluşu Sinan'ın yapıyı dokuz kârgir kubbeyle örttüğü tezine yol açmışsa da bunu destekleyen bir iz ya da belge yoktur. İlk yapının içeride ahşap direklere oturan düz toprak damlı olduğu, Sinan'ın bu sistemi koruyarak Ulucami onarıldıktan sonra üstünü şimdikine benzeyen dört yüzeyli, kurşun kaplı ahşap çatıyla örttüğü kanısındayız.

Tezkerelerde Mimar Sinan tarafından yenilediği açıklanan Kütahya Ulucamii de 16. yüzyılda, şimdiki gibi, kârgir kubbeli bir üst yapıya sahip değil²⁴, Evliya Çelebi'nin anlattığı gibi, iki yanında boydan boya mahfiller ve tavanının ortasında ahşaptan bir kubbe bulunan ahşap çatılı bir cami idi²⁵. Yıldırım Ba-

Kudüs Kubbetüs Sahra Camii

Kâbe

21. Tuhfet ül-Mi'marin'de, "... Ve sene 958'de Mısır Vâlisi Ali Paşa'ya hükmi Şerif vardır. Mısır'da mi'marbaşı olan Kara Mustafa Ka'be-i Muazzama'ya varub (derûn-i) Mezar-ı Rahmet'in kusurun teccid itmiş..." denilerek Kâbe-i Şerif'in 1551 yılında Kanunî'nin emri üzerine onarıldığı belirtilmektedir. 1551 onarımı ve yine Kanunî tarafından yenilenen Bâb üs-Selâm minaresi ile Sinan'ın ilişkisi olup olmadığı belli değildir. Diğer yandan, büyük avluyu dört taraftan kuşatan kubbeli revakları Sinan tarafından onarıldığını Tezkiret ül-Bünyan ve Tezkiret ül-Ebniye'deki "Harem-i Şerif'in kubbeleri ta'mir olundu" ibaresinden anlıyoruz. Tuhfet ül-Mi'marin'de, "Ka'be-i Muazzama'nın kibâbı Sultan Murad Han ahdında temâm olmuştur"; denilir ise de Kanunî zamanında başlanan bu onarımın 1567-8 (H.975) yılında tamamlandığı yapının üzerindeki onarım kitabesine yazılıdır.

22. C. IX, s. 469.

23. Çorum Ulucamiinin kesin tarihi bilinmiyorsa da 1306 (H.706) tarihli oyma mavun minberi yapının 13. yüzyıla tarihlenebileceğini göstermektedir.

24. Ulucami şimdiki biçimini 1888-9 (H.1306) tarihli onarımda almıştır.

25. C. IX, s. 21.

yezid zamanına tarihlenen Ulucamii Sinan 1553-4 (H. 961) yılında²⁶ özgün karakterini bozmadan yeniledikten başka yapıya beş gözlü bir son cemaat yeri ile bir minare eklemiştir. Minarenin gövdesi yıkılmış ve yenilenmiş, ana kitlenin ahşap çatılı üst örtüsü 19. yüzyıl sonlarında kârgir kubbeli bir üst örtü ile değiştirilmiş olmasına rağmen, Sinan onarımına bağladığımız minare kaidesi ile son cemaat revakının asıl biçimi fazlaca bozulmadan zamanımıza ulaştığını görüyoruz.

III. Yok Olan Camiler

Mimar Sinan'ın kendisi ya da yardımcılarından birince tasarlanıp gerçekleştirildiği bilinen, ya da Sinan'la ilişkisi olmadığını rahatça savunamayacağımız, 13 cami vardır. Bunlardan Ereğli Dukaginzâde, Kayseri Osman Paşa, Ulaş Memi Kethüda ve Samanlı Rüstem Paşa, İstanbul Bayezid Kızı ve Osman Şah Validesi Camileri hakkında bilgimiz yok denecek kadar az, fakat ötekiler konusunda biraz daha fazladır.

1551 (H.958) tarihli Ali Efendi Mescidi dışında 16. yüzyıla tarihlenen bir başka dinî yapı bulamadığımız Konya Ereğlisi'ndeki Dukaginzâde Camii'nin yapılış tarihini ve ne zaman yıkılıp ortadan kalktığını tespit edemedik. Ancak 1554-1556 arasında iki yıl Mısır Beylerbeyliği yapan Dukaginzâde Gâzi Mehmed Paşa tarafından yaptırılan caminin 17. yüzyılda ayakta olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyor²⁷ ve bu durumda caminin daha sonra yıkılarak ortadan kalktığı sonucuna varıyoruz.

Yine Evliya Çelebi'nin görüp, "*Sinan Ustanın binâsıdır*" sözleriyle tanımladığı²⁸ Osman Paşa Camii'nin izine Kayseri'nin eski yapılarını 1927-1928 yıllarında inceleyen Albert Gabriel rastlamadığını yazar²⁹. Son araştırmalar, üç tezkerede de kayıtlı caminin Vilayet Konağının güneyinde, Postahane Binasının yerinde bulunduğunu göstermiştir³⁰. Ne var ki, Osman Paşa Camiinin hangi tarihte yıkıldığı ve yapı türü henüz açıklığa kavuşmuş değildir.

Evliya Çelebi Darende'den Sivas'a giderken uğradığı Ulaş'ı şöyle anlatır: "*Beş yüz hâne İslâm ve Ermeni kasabasıdır. Memi Kethüda Camii'ni Sultan Süleyman fermânı ile Mi'mar Sinan binâ itmişdir. Bir hanı ve birkaç dükkânı var. Sâir imâratı yoktur*"³¹. Evliya Çelebi'nin bu sözlerinden Eski Saray Pazarbaşısı Memi Kethüda Camii'nin 17. yüzyıl ortalarında ayakta olduğunu öğreniyoruz. Daha sonra yıkılıp ortadan kalkmış olmalıdır; çünkü şimdi Ulaş'ta Memi Kethüda'nın adını taşıyan bir cami bulunmadığı gibi 16. yüzyıla tarihleyebileceğimiz bir başka cami de yoktur.

Yalova'dan beş kilometre kadar içeride, Çınarcık-Termal karayolları kavşağında yer alan Samanlı köyündeki Rüstem Paşa Camii de yanındaki kervansaray ile birlikte, muhtemelen eski bir tarihte, yıkılmış, kervansaraydan yer yer ayakta kalan duvar kalıntıları 1950'li yıllarda sökülerek yok edildiğinden bu ya-

26. Minare kapısı üzerindeki 961 tarihli kitabenin Sinan döneminde yer alan onarımın tarihi olduğu kanısındayız.

27. Evliya Çelebi bu camii şöyle tanıtıyor: (*Koca Mehmed Paşa Camii*) *Süleyman Han'ın vezirinin câmii olub Mi'mar Sinan binâsıdır*. C. III, s. 29.

28. C. III, s. 178.

29. Bkz. *Monuments Turcs d'Anatolie*, C. I (Paris, 1931), s. 57.

30. Bkz. Mehmet Çayırdağ, "*Kayseri'de Kitabelerinden XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yapıldığı Anlaşılan İlk Osmanlı Yapıları*", *Vakıflar Dergisi*, C. XIII (1981), s. 561.

31. C. III, s. 196-197.

pıların yerini kazı yapmadan tespit etme imkânı dahi kalmamıştır.

Tezkerelerin Yenibahçe'de bulunduğunu belirttiği Sultan Bayezid Kızı Camii, Konya'nın açıkladığı gibi, "Karagümrük'ten Edirnekapı'ya giderken Çukurbostan'ın bittiği noktanın tam karşısında" bulunan Hatice Sultan Camii idi³². 19. Asırda İstanbul Haritası'nda gösterilen, kaynakların fevkanî olduğunu açıkladığı Hatice Sultan Camii 1930'lu yıllarda yıkıldıktan sonra arsası Vakıflar İdaresince satılmış ve yerine apartmanlar yapılmıştır.

Kız kardeşi Hanım Sultan adına Kanunî'nin yaptırdığı 1543-4 (H.950) tarihli³³ Aksaray Osman Şah Validesi Camii de 19. Asırda İstanbul Haritası'nda gösterildiğinden 1882 yılında yerinde duruyordu. Aksaray'ı Yenikapı'ya bağlayan Mustafa Kemal Caddesi'nin üzerinde, Teceddüt Sokağı'nın başında bulunan cami daha sonra yıkılmış, arsası 1958'de açılan Atatürk Bulvarı'na katılmıştır³⁴.

Görüldüğü gibi, yukarıda adı geçen altı camii varlığı yolunda şüphe olmamakla birlikte bunların mimârî özellikleri ve yapı türleri konusunda kesin bilgi sahibi değiliz. Diğer yandan, bu gruba giren öteki yedi eser hakkında biraz daha fazla bilgi sahibi bulunuyor, en azından ikisinin (Buda Mustafa Paşa ve Unkapanı Süleyman Subaşı) kârgir kubbeli; üçünün (Hamamî Hatun, Sinan Ağa, Emîr Buharî) büyük ihtimalle, ikisinin (Abdürrahman Çelebi ve Ebu Fâzıl) ise kesinlikle sakıflı camiler olduğunu söyleyebiliyoruz.

19. Asırda İstanbul Haritası'nda yer aldığından 1882 yılında sağlam ve ibadete açık olduğunu bildiğimiz bir başka cami de Unkapanı Süleyman Subaşı Camii'dir. 1571 yılına tarihlenen³⁶ bu fevkanî, tek kubbeli, ince ve güzel minareli cami³⁷, büyük ihtimalle 1894 depreminde yıkıldıktan sonra uzun süre harabe halinde kalmış, ve 1950'li yıllarda onarımı için çaba sarfedilirken Unkapanı Meydanı'nın açılması sırasında yıktırılmıştır³⁸.

Hamamî Hatun Camii Samatya'da, Hatuniye Sokağı'ndaydı ve Hatun Camii adıyla tanınırdı. Harap durumda olduğundan kadro dışı bırakılarak 1933 yılında Vakıflar İdaresince satılmış³⁹ ve sahibi yıkarak yerine bir apartman yaptırmıştır.

1566'dan 1578'de idamına kadar 12 yıl Budin Beylerbeyi olan Sokollu Mustafa Paşa Buda Kalesi'nin Aşağı Varoşundaki Camiini de içine alan pek çok mimârî eser yapmıştır. Evliya Çelebi'nin bu konuda verdiği etraflı bilgiye göre Mustafa Paşa Camii kurşun kaplı kârgir kubbeli, Usta elinden çıkmış süslü bir yapıydı³⁵. Sinan tarafından tasarlanarak Buda'ya gönderilen bir mimarca gerçekleştirildiğini sandığımız cami 1686 yılında şehrin düşmesi üzerine Macarlar tarafından yıktırılmış, kaybolup gitmiştir.

Mimar Sinan'ın Süleymaniye inşaatı Bina Emîni Sinan Ağa için yaptığı

32. Konyalı, *ag.e.*, s. 50.

33. Kitabesi için bkz. *ag.e.*, s. 194.

34. Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C. I (Ankara 1962), s. 124, not. 301.

35. C. VI, s. 242.

36. Ayvansarayî, *Hadikat ül-Cevâmi* (İstanbul, 1281), C.I, s. 228.

37. Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, C. I, s.311.

38. Behçet Ünsal, "İstanbul'un İman ve Eski Eser Kaybı", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II* (İstanbul, 1969), s. 27.

39. Konyalı, *ag.e.*, s. 108.

camii Fatih'te Karadeniz (Yeni Hamam) Caddesi üzerindeydi. Yanında bir de mektebi vardı⁴⁰. 1633-4 (H.1043) Cibali yangınında hasar görmüş fakat onarılmıştı⁴¹. **19. Asırda İstanbul Haritası**'nda gösterildiği için 1882 yılında ayakta olduğunu biliyoruz. Daha sonra tespit edemediğimiz bir tarihte yok olmuş, arsasına yeni yapılar inşa edilmiştir.

1531-2 (H.938) yılında ölen Şeyh Seyyid Ahmed Buharî'nin anısına Kanunî Otakçılarda bir cami yaptırmıştı. Mimar Sinan'ın eseri olan cami 19. yüzyılda esaslı bir onarım geçirmiş⁴² ve 20. yüzyıla sağlam ve bakımlı bir biçimde girmişti. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı sırasında barutu fazla sıkılan Ramazan topu ile çatısı çöken Emir Euharî Camii⁴³ onarılmayarak kendi haline terk edilmiş, 1941 yılında da yıktırılıp ortadan kaldırılmıştır.

Kazasker Amasyalı Kızıl Abdürrahman Çelebi'nin Çapa'daki camii Selim Sabit Sokağı'nda bulunuyordu. Enlemesine konulmuş dikdörtgen kitleli, duvarları tuğla hatıllı kesme taştan sakıflı bir cami idi ve eskiden dik ahşap çatısının içinde yine ahşaptan yapılmış bir kubbe yer alıyordu⁴⁴. 1908 Çırçır yangınında yandıktan sonra⁴⁵ çatısı çökmüş, minaresi kübüne kadar yıkılmıştı. 1950 yılında onarılmaya başlanmış fakat onarımı sürerken Millet Caddesi güzergâhında kaldığı için yıktırılarak arsası yola katılmıştır.

Kanunî zamanının ünlü bilim adamlarından Defterdar Ebu Fâzıl Efendi'nin Tophane'deki 1553-4 (H.961) tarihli camii ise 1916 Cihangir yangınında harap olduktan sonra terk edilmiş ve zamanla eriyip gitmiştir. İtalyan Hastahanesi'nin karşısına düşen arsasında bugün hiç bir iz rastlanmaz. Ancak camiin eski fotoğrafları eldedir⁴⁶ ve bunlar Ebu Fâzıl Camii'nin, önünde ahşap direklere binen bir revak bulunan, enine dikdörtgen planlı, taş ve tuğla gövdeli, sakıflı bir yapı olduğunu ortaya koyar.

IV. Biçimi Değişen Camiler

Mimar Sinan'ın eserleri arasında adı geçen fakat daha sonra yenilediği için günümüze 16. yüzyıl mimârîsini yitirmiş olarak ulaşan 15 cami vardır. Mimârîsi kısmen bozulduğu halde kitle kuruluşunu koruyan ve ana kitlesi, son cemaat yeri ya da minaresi aslı ile bağdaşmasa da 16. yüzyıl klasik mimârîsi tarzında yenilenen camilerin yer olmadığı bu grupta, yandıktan ya da yıkıldıktan sonra yeniden yapıldığı dönemin mimârî nitelik ve özelliklerini taşıyan camiler bulunur. Mimârîsi değişmiş olmakla birlikte bunların bazılarında yenilenen cami ile 16. yüzyıl yapısı arasında bir bağlantı kurabiliyor; bazılarında ise ilk camiin arasında bulunmak ve onun adını yaşatmaktan öteye eski ile yeni arasında bir ilişki kalmadığını görüyoruz.

Osmanlı klasik üslubu göz önünde tutulmadan yenilenen 15 camiden 13'ü üç tezkerede de kayıtlıdır ve bunlar Sinan'ın özgün yapıları arasında rahatlıkla sayılabilir. Adları yalnız **Tuhfet ül-Mi'marin**'de geçen iki camiin Sinan'la iliş-

40. a.g.e., s. 96.

41. a.g.y.

42. Bkz. a.g.e. s. 75-76.

43. a.g.e., s.74.

44. Bkz. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, C.I, s. 311.

45. Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabî Âfetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* (İstanbul, 1963), s. 376.

46. Bu fotoğraflardan birini Konyalı yayınlamıştır. Bkz. a.g.e., s. 64.

kisini kurmak kolay değildir. En azından birinin yapılış tarihi Sinan için çok erken olduğundan bu camii Sinan'ın tasarımı olduğunu savunmak zordur.

1534 yılında Bağdat'ı alan Kanunî şehrin kuzeyinde, Dicle'nin sol kıyısında bulunan İmam-ı A'zam Ebu Hanîfe'nin Türbesi'ni onarmış ve türbenin yanına bir cami ile imaret yaptırmıştır. Kanunî'nin yaptırdığı cami daha sonra IV. Murad tarafından onarılmış⁴⁷, 1668-9 (H.1079) yılında Bağdat Başdefterdarı Mehmed Bey ise camii büyütüp kubbe ve revakını yükseltmiştir⁴⁸. 1874 (H.1291) yılında Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından bir kere daha ele alınan cami zamanımıza 19. yüzyıl sonlarına ait yeni bir yapı olarak ulaşmış bulunmaktadır.

Üsküdar'a adını verdiği mahallede yer alan Mevlâna Ahmed Çelebi Camii şimdiki görünümünü 20. yüzyıl başlarında almıştır. Ne var ki, camiiin haziresindeki açık türbede bulunan 975 tarihli mezar taşı ile taşın yanında duran 1181 tarihli bir kitabeden Anadolu Kazaskeri Mevlâna Ahmed Çelebi'nin 1567-8 (H.975) yılında öldüğünü, camiiin 1560'lı yıllarda kendisi ya da vasiyeti üzerine ölümünden hemen sonra vakfının mütevellisince yaptırıldığını, camiiin 1767-8 (H.1181) yılında esaslı bir onarım geçirdiğini, fakat daha sonra yıkılıp yerini şimdiki sakıflı, bodur ahşap minareli camiye bıraktığını anlıyor ve bu camiiin Sinan yapısı cami ile adı dışında hiç bir ilişkisinin kalmadığını belirtmekle yetiniyoruz.

Aynı şekilde, sonradan yeniden inşa edilen ve şimdiki yapısında 16. yüzyıla tarihlenebilecek her hangi bir iz bulamadığımız Eyüp Nişancı, Halıcıoğlu Turşucuzâde ve Sapanca Rüstem Paşa Camileri konusunda da bilgimiz bulunmadığı için, bunların ilk yapılarının mimârîsi hakkında bir görüş öne sürmüyoruz.

Sadrazam Piri Mehmed Paşa'nın tezkerecisi olan ve Kanunî'nin Bağdat Seferi'nde Nişancılığa yükseltilen Celâlzâde Mustafa Paşa tarafından (öl. 1567-8 / H.975) Eyupte yaptırılan Nişancı Camii yangınlardan çok zarar görmüş bir yapıdır. 1729-30 (H.1142) Balat yangını Nişanca Mahallesi'ne kadar ilerlemişti⁴⁹. 1780 (H.1194) yılında aynı mahallede yangın çıkmış, 1782 (H.1196) yangını da yine Nişancı Camii yönüne uzanmıştı⁵⁰. Sinan'ın yaptığı cami bu yangınlardan birinden, muhtemelen 1780 yangınından sonra yeniden yapılcasına onarılmıştır. Çünkü bugün ayakta olan camii Evliya Çelebi'nin, "Mi'mar Sinan binâsı olduğundan selâtin cevâmi kadar mükellef ve mükemmel bir camidir", sözleriyle tanımladığı⁵¹ cami ile bağdaştırma imkânı yoktur.

Yine Evliya Çelebi'nin "zîbâ ve musanna" dediği⁵² Halıcıoğlu Turşucuzâde Camii ile şimdiki, altı moloz taş duvarlarla beslenmiş, fevkanî, ahşap duvarlı, sakıflı camiiin de hiç bir ilişkisi bulunmadığı bellidir.

Yine aynı şekilde, 20. yüzyıl başlarında harabe halindeyken 1932'de Bostancıbaşı Yusuf adlı bir hayırseverce aslıyla ilgisi olmayan bir biçimde yeniden yaptırılan Sapanca Rüstem Paşa Camii'nden günümüze yalnız Sinan yapısının minare kaidesi kalmıştır.

Yukarıda kısaca sözü edilen üç camiiin özgün yapı türleri bilinmiyor. Diğer yandan, kiliseye çevrilmiş Sofya Mehmed Paşa Camii, işlevi değişmiş olsa

47. Clement Huart, *Histoire de Bagdad* (Paris, 1901), s. 73.

48. *a.g.e.*, s. 123.

49. Cezar, *a.g.e.*, S. 353.

50. *a.g.e.*, s. 363.

51. C.I, s. 310.

52. C.I, s. 412.

da tek kârgir kubbeli mimârî kuruluşunu korumakta, Kastamonu Ferhad Paşa, İstanbul Kapıağası ve Muhittin Çelebi Camileri'nin kare planlı kitleleri ise, şimdi sakıflı olan bu yapıların aslında tek kârgir kubbeli olabileceğini akla getirmektedir.

Rumeli Beylerbeyi Bosnalı Mehmed Paşa'nın 1547 (H.954) yılında Sofya'da yaptırdığı⁵³ tek kubbeli cami 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ibadete kapatılmış ve bir süre cephane deposu olarak kullanılmıştır. Daha sonra minaresi ve revakı yıktırılan camiin ana kitesi 1903 yılında kiliseye çevrilerek⁵⁴ dış görünüşü şimdiki şeklini almıştır.

Şehzade Mehmed'in kızı Hümâ Hatun'la evli olan Vezir Damad Ferhad Paşa'nın Kastamonu'da yaptırdığı cami, kapı kitabesine göre, 1559-60 (H.967) yılına tarihlenir. 1752-3 (H.1166) da Seyfi Dede, 1780-1 (H.1195) de Ferhad Paşa ailesinden bir hayırseverce iki kez onarıldığını biliyoruz. 1952 tarihli Eski Eser Tescil Fişinde ise camiin 1943 depreminde hasar gördüğü yazılıdır. Bu depremde camiin ahşap tavanı çökmüş, son cemaat yeri yıkılmış ve enkazı daha sonra kaldırılmıştı. Şimdiki son cemaat direkliği Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1954-1959 yılları arasında yapılan onarımın ürünüdür. Aslında kârgir kubbeli olduğunu sandığımız camiin sakıflı örtüsü ise 18. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Minarenin de aynı yüzyılda yenilediği bellidir.

Hadım Mahmud Ağa'nın 1553-4 (H.961) yılında Ahırkapı'da yaptırdığın fevkanî cami de 1865 HocaPaşa yangınından sonra⁵⁵ yenilenmiş bir yapıdır. Günümüze ulaşan camiin bodrum duvarları düzgün kesme taşla örülü, beden duvarları sıvalıdır. İç duvarlarında ve tavanında süsleme bulunmayan camiin minaresi yuvarlak gövdeli, sivri kurşun külâhlı, üstü kiremit döşeli ahşap çatılıdır. Ne var ki, şimdi sakıflı olmasına rağmen yapının kalın taş duvarları ve kareye yakın planı camiin eskiden kârgir kubbeye örtülü olduğu izlenimini verir.

Tophane'de Çukurcuma Camii adıyla tanınan Muhiddin Çelebi Camii kârgir ana kitle ile onun önündeki ahşap meşrutadan oluşur. Şeyhülislâm Fenarîzâde Muhiddin Mehmed Efendi tarafından 1541-1547 yılları arasında yaptırıldığını sandığımız cami, muhtemelen 1823 Fîruz Ağa yangınında harap olmuş, şimdiki biçimini bu yangından sonra almıştır. Camiin sıvalı kârgir duvarları ile minare kaidesi klasik döneme, kapalı son cemaat yeri ile ahşap meşruta 19. yüzyıla aittir.

Şimdiki biçimini 19. yüzyılda alan bir başka cami de Cihangir Camii'dir. Yirmi iki yaşındayken Halep'te ölen Şehzâde Cihangir adına babası Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1559-60 (H.967) yılında yaptırılan bu cami en az beş kez yanmış⁵⁶ ve her seferinde onarılmış ya da yenilenmiştir. Dış kapısı üzerinde bulunan 1889-90 (H.1307) tarihli kitabeden anlaşılacağı gibi, zamanımıza ulaşan büyük kârgir kubbeli camii Sultan II. Abdülhamid yaptırmıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda tamamı ile yenilenecek iki Sinan camii de Kasım Paşa ve İzmit Mehmed Bey Camileri'dir.

Evliya Çelebi'nin, "Düz bir yerde vâki olup çarkûşe bir dîvar üzre çaruşta tahta kubbeli tahtanî eski bir camidir. İçinde amud yokdur. Taşra haremi çinar ve dut ağaçlarıyla müzeyyendir... Mevzûn bir tabakalı bir minaresi ve bir de

53. Osman Keskiöğlü, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri", Vakıflar Dergisi, C. VIII (1969), s. 315.

54. a.g.e., s. 314.

55. Bkz. "Ağa Camii" maddesi, İstanbul Ansiklopedisi, C.I, s. 234.

56. Bunlardan 1719-20 (H.1132/ ve 1822-3 (H. 1238) yangınları kesin ise de ötekilerin tarihleri bilinmemektedir.

Merkez Efendi Camii IST

kıble kapusu vardır. Haremin sağda ve solda iki kapusu vardır. Cami şehrin iz-dihamlı mahallinde vâki olduğundan cemaati çokdur”, sözleriyle tanımladığı Ka-sım Paşa Camii’ni⁵⁷ Vezir Güzelce Kasım Paşa 1533-4 (H.940) yılında yaptırmış-tır. 1721-2 (H.1134) de yanan sakıflı camii Hekimoğlu Ali Paşanın kardeşi Fey-zullah Bey aynı yıl onarmış ve bu arada büyütülmüştür⁵⁸. Ondokuzuncu yüzyıl-da bir daha yanan camii yerine bu sefer 1861-2 (H.1278) de Sultan Abdülaziz kârgir kubbeli, çift minareli bir selâtin camii yaptırmış ve üç kapısının üzerine konulan kitabelere göre, camii 1891-2 (H.1309) yılında II. Abdülhamid onarmıştır.

Sadrazam Rüstem Paşa’nın kethüdası Mehmed Bey tarafından İzmit’te yaptırılan ve II. Mahmud zamanında Fevzi Ahmed Paşa’nın yenileyerek Fevziye adını verdiği cami de yine aynı yıllarda (1892-3/H.1310 da) esaslı bir onarımdan geçmiştir. Ne var ki, gerek II. Mahmud gerekse II. Abdülhamid zamanlarında yapılan yenilemeler, Fevziye Camii ilk yapının üstüne fevkanî çıkıldığı için, Meh-med Bey Camii’ni tamamı ile ortadan kaldırmamış, Sinan’ın eseri hiç olmazsa kesme taş duvarlarının bir bölümüyle günümüze ulaşmıştır.

İzmit Mehmed Bey Camii’nin aslında sakıflı olduğunu sanmakla birlikte bu konuda kesin bir görüş bildiremiyoruz. Diğer yandan, İstanbul Merkez Efen-di ve Odabaşı Camileri ile Ereğli Ali Paşa Camii’nin, yenilenmiş ve biçimleri değişmiş olsa da, özgün sakıflı mimârî kuruluşlarını korudukları açıktır.

Yavuz Sultan Selim’in kızı Şah Sultan tarafından Merkez Efendi takma adıyla tanınan Şeyh Musa Musluhiddin Efendi adına Yenikapı dışında Mimar Sinan’a yaptırılan cami, avlu kapısı üzerine konulan kitabeden öğrendiğimize göre, Sultan II. Mahmud tarafından 1837-8 (H.1253) yılında onarılmıştır. Bu onarımda camii son cemaat revakı yenilenmiş, içi ve dışı Ampir üslubunda süsle-meyle bezenmiş ise da asıl yapısına dokunulmamıştır.

Hasodabaşı Behruz Ağa’nın 1562-3 (H.970) yılında Şehremini’nde yap-tırdığı cami de 16. yüzyıldan bu yana klasik görünümü bozulmuş ve şimdiki biçimini kaybetmemiş bir başka sakıflı camidir.

Aynı şekilde, Sadrazam Semiz Ali Paşa’nın Marmara Ereğlisi’ndeki sa-kıflı camii Sultan Abdülaziz zamanında⁶⁰ yapılan onarımda çağın mimârî üs-lubuna uygun bir biçim almışsa da yalnız plan ve kitle düzenini değil fakat ki-remit döşeli dik çatısının biçimini ve son cemaat direkliğini koruyarak zamanı-mıza erişmiştir. Semiz Ali Paşa Camii’nin ahşap direkli son cemaat yeri Sinan’ın sakıflı cami mimârisine ışık tutan özgün bir örnek, birinci derecede önemli bir kaynak olmaktadır.

V. Sakıflı Camiler

Ekrem Hakkı Ayverdi’nin haklı olarak işaret ettiği gibi, Fâtih zamanın-da İstanbul’da yaklaşık 250 mahallenin ihtiyacı olan camiler çoğunlukla sakıflı yapılarıdır⁶¹. Kârgir kubbeli camilere kıyasla daha ucuza mal olan, daha çabuk inşa edilen ahşap çatılı ve önünde ahşap direklere dayalı yalın bir son cemaat

57. C.I, s. 418.

58. Cezar, a.g.e., s. 350.

59. Odabaşı Camii’nin minaresi 1766 depreminde yıkılmış, cami de 1782 Cibali yangınında yanmıştır. Bkz. Eyyice, “İstanbul Minareleri”, s. 71; Konyalı, a.g.e., s. 192.

60. Camiin kapısı üzerindeki 1865-6 (H.1282) tarihli levha bu onarımın tarihini gösterir.

61. Bkz. Osmanlı Mi’mârisinde Fâtih Devri, s. 519.

yeri bulunan sakıflı camilerin bu dönemde özellikle yeğlendiği, fakat yangına karşı dayanıklı olmadıklarından bunlardan pek azının 20. yüzyıla özgün biçimlerini konuyarak geldikleri görülür. Nitekim, Sinan yapısı sakıflı camilerden klasik mimârî karakteri fazla bozulmadan günümüze ulaşanların sayısı sekizi geçmez. Aslında bunların da ana kitleleri genellikle iyi durumda olmakla birlikte bazılarının minareleri yenilenirken özgün görünümünü kaybetmiş, çoğunun son cemaat direkliği ise ya kapalı bir giriş holüne dönüştürülmüş ya da biçim değiştirmiştir.

Sakıflı Sinan Camileri'nin en eskisi Kanunî'nin kapıağalarından Mahmud Ağa'nın Sütlüce'deki Çavuşbaşı Camii'dir. İlk kitabesi kaybolmuş ise de kapısı üzerinde bulunan 1889-90 (H.1307) tarihli onarım kitabesine göre 1538-9 (H. 945) yılında yapılmıştır. Enlemesine dikdörtgen planlı, beden duvarları iki sıra tuğla hatıllı kesme küfeki taşından, ahşap çatısı kiremit döşeli camidir. Minaresinin kürsü ve papuç bölümleri eskidir, fakat klasik görünümünü kaybeden gövdesi 19. yüzyılın son çeyreğine tarihlenir. 1950'li yıllarda bir dernekçe inşa ettirilen kapalı son cemaat yerinin de özgün son cemaat direkliğiyle her hangi bir ilişkisi kalmamıştır.

Yine enlemesine ana kitlesi ve kiremit örtülü çatısı ile Yunus Bey Camii de Çavuşbaşı Camiini andırır. Yalnız Yunus Bey Camii'nin beden duvarları tamamı ile kesme taştan örülüdür ve taş minaresi 16. yüzyıl karakterini korur. Avlu ve kible kapıları üzerine konulan kitabelerden camiin Dragoman (Tercüman) Yunus Bey tarafından 1541-2 (H.948) yılında yaptırıldığını; avlu kapısının iç yüzündeki 1729-30 (H.1142) tarihli onarım kitabesinden de camiin 1729 Balat yangınında yanması üzerine Sultan III. Ahmed tarafından aynı yıl onarıldığını öğreniriz. Kaynaklar, camii daha sonra, 1746 (H.1159) da III. Osman'ın⁶²ve 1873 (H.1290) da Abdülaziz'in onardığını yazarlar⁶³. Yunus Bey Camii'nin 1914 de yıktırılıp yeniden yaptırılan camiin kendisi değil sadece son cemaat yeridir.

Kanlıca İskender Paşa Camii

Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan'ın 1555-6 (H.963) yılında⁶⁵ Eyüp'te yaptırdığı cami, büyük ihtimalle 1766 depreminde yıkıldıktan sonra III. Mustafa zamanında onarılmış, harap bir durumda iken 1953 yılında bir dernek tarafından aslına uymayan bir biçimde yenilenmişti. Ancak bu durum 1971 de camii yeniden ele alan Vakıflar İdaresince düzeltilerek Şah Sultan Camii 16. yüzyıl mimârî karakterine yeniden kavuşturulmuştur.

Şah Sultan Camiinin beden duvarları iki sıra tuğla ve bir sıra taştandır. Minaresinin kürsüsünde de 16. yüzyıla giden aynı taş-tuğla örgü görülür. Fakat minarenin tuğla gövdesi 18. yüzyılın, yedi ahşap direğin taşıdığı saçaklı son cemaat revakı ise 1971 onarımının ürünüdürler. Camiin klasik üsluptaki minberi, mihrabı, pencereleri ve mahfil korkulukları da yine son onarımda yenilenmiştir.

Kanunî zamanında Mısır Valiliği ve Anadolu Beylerbeyliği yapan Magoşa Fâtihi Gâzi İskender Paşa (öl. 1570-1/H.978) tarafından yaptırılan Kanlıca İskender Paşa Camii kitabesine göre 1559-60 (H.967) yılında tamamlanmıştır. Evliya Çelebi bu camii anlatırken şöyle diyor: "*İskele başındadır. Çarküşe dîvar üzerinde çarküşe tavanlı, kubbeli, kurşunlu, bir minareli bir camidir.*"⁶⁶ Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgiden camiin kurşun kaplı ahşap çatısının içinde aslında tahtadan bir kubbe bulunduğunu anlarız. Bu kubbe bugün mevcut değildir. Ç-

62. Konyalı, a.g.e., s. 73.

63. a.g.e., s. 71-72.

64. Bkz. "Dragman Camii" maddesi, İstanbul Ansiklopedisi, C. VIII, s. 454P.

65. Bkz. Öz, a.g.e., C.I, s. 137.

66. C. I, s. 466.

tı baştan aşağı yenilenmiş, kurşun kaplamanın yerini Marsilya kiremiti almıştır. Son cemaat revakı ise 19. yüzyılda kapatılmıştır. Ne var ki, kapalı son cemaat yerinin pencere düzeni revakın özgün direkliğinin sökülmeyle tahta kaplamanın bu direklere çakıldığı izlenimini vermektedir.

Karagümrük te, Keçeciler Caddesi üzerinde bulunan Hürrem Çavuş Camiinin son cemaat direkliği 20. yüzyıl başlarında kapatılmış fakat 1974 yılında muhdes ön bölüm yıktırılarak direklik yeniden yaptırılmıştır⁶⁷. Bir sıra taş, iki sıra tuğladan beden duvarlarının genel karakteri, minare kaidesinin bir bölümüyle duvara gömülü oluşu, pencerelerin biçimi, yuvarlak mihrab nişi Hürrem Çavuş Camii'nin klasik devir kapandıktan sonra esaslı bir onarımdan geçtiğine işaret eder. Camiinin kitabesi yoktur. Buna karşılık, 1974 onarımından önce dış kapı kemeri üzerinde siyah hatla yazılı bir hadıs ve onun altında 968, 1260 ve 1319 tarihleri okunuyor, 968 (M. 1560-1) camiinin yapılış yılını⁶⁸, 1260 (M. 1844) ve 1319 (M. 1901-2) önemli onarımların tarihlerini gösteriyordu. Son onarımda bu yazıların temizlenerek ortadan kaldırılması hatalı olmuştur.

Balat Ferruh Kethüda Camii enlemesine dikdörtgen kiteli ve kible yönünde yine dikdörtgen planlı bir mihrab çıkıntısı bulunan bir yapıdır. Bugün camekânla kapatılmış düz tavanlı son cemaat revakı sekiz direğe biner. Revakın uçları tamamile açık değildir. Beden duvarları iki yanda uzatılmış ve her ikisine de altı üstlü pencereler açılan siperlikler revak uçlarının yarısını örtmüştür. Evliya Çelebi'nin, "*Taşra sofasının kible duvarından Kudüs'den Mısır'a ve Mısır'dan Mekke ve Medine'ye kadar olan menzillerdeki dere ve tepelerin korkunç ve muhataralı akabe menzillerinin şekil ve heykelleri gâyet üstâd bir nakkaş tarafından öyle tasvîr olunmuşdur ki Erjenk ve Mânî gelse hatasını bulamaz*", diyerek anlattığı nakışlardan eser kalmamıştır⁶⁹. Konyalı'nın "*oymacılık San'atının mütekâmil örnekleri*", dediği⁷⁰ ahşap mahfil sütunları da ortada yoktur. Aslında devrinin nefis çinileriyle bezeli mihrabın çinileri sonradan Tekfur Sarayı tipi çinilerle değiştirilmiştir. Camiinin içindeki kalem işi nakışlar ve üst pencerelerin renkli camlı içlikleri de son onarımda yenilenmiştir.

Sadrazam Semiz Ali Paşa'nın kethüdası Ferruh Ağa tarafından yaptırılan cami, Arapça kitabesine göre, 1562-3 (H.970) yılında tamamlanmıştır. Kârgir yapısı sağlam fakat bakımsız durumda 20. yüzyıla ulaşmış, 1938 de ahşap çatısı çöktükten sonra önce kendi haline bırakılmış, sonra Vakıflarca onarılarak kurtarılmıştır.

Adı yalnız **Tezkiret ül-Ebniye**'de geçen Hacı Evhad Camii Yedikule'de adını verdiği cadde üzerinde yer alır. İki sıra tuğla hatıllı kesme küfeki taşından inşa edilmiştir. Yine düzgün küfeki taşından yapılan minaresinin, köşelerinde gömme sütunceler bulunan kürsüsü yüksek, gövdesi çubuklu, şerefe altı stalaktitli, şerefe korkulukları ajurludur. Minare Osmanlı klasik döneminin tüm özelliklerini taşır. Diğer yandan, dörderden iki sıra üzerine düzenlenmiş ahşap direklere binen üç tarafı camekânlı son cemaat yerinin 16. yüzyıla hiç bir ilişkisi yoktur.

Kapı kitabesinde camiinin 1585 (H.993) yılında kasap ustası Hacı Evhad tarafından yaptırıldığı, avlu kapısı üzerindeki kitabede de 1850-1 (H.1267) de Sul-

67. Camii 1974 den önce incelediğimizde son cemaat yerinin taş sekileri ile meşe direkleri tahta kaplamanın altında yer yer gözüküyor ve direklerin cepheye yedi, yanlarda iki açıklıklı olduğu görülüyordu. Ne yazık ki, cephesi baş açıklıklı olarak yenilenen direklik aslına titatıp uygun değildir.

68. Hürrem Çavuş'un camiinin haziresinde bulunan mezar taşında da aynı tarih görüldüğünden camiinin onun ölümünden ya hemen önce ya da vasiyeti üzerine aynı yıl içerisinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

69. C. I, s. 308.

70. Mimar Koca Sinan'ın Eserleri, s. 87.

tan Abdülmecid'in camiinin yanındaki tekkeyi onardığı ve bu arada avludaki şadırvanı yaptırdığı yazılıdır. Kapının sağına soluna konulan 1945 tarihli kitabeye göre ise 1920'li yılların başında yanan camii⁷¹ Nafia Gezer Hanım onararak kurtarmıştır.

Altımermer Caddesi'nde bulunan Hüsrev Çelebi/Ramazan Efendi Camii⁷² kitabesine göre 1585-6 (H.994) yılında tamamlanmıştır. Geniş bir avlu içinde yer alan cami, önünde ahşap direkli bir son cemaat yeri bulunan dik-dörtgen kitleli, tek minareli bir yapıdır. Minarenin kaidesi taş ve tuğla, gövdesi taş, ana kitlenin duvarları üç sıra tuğla hatıllı taştır. Yan duvarlarda üçer, ön ve arka duvarlar dörder iki katlı pencere vardır. Sonradan direklerinin arası örülüp kapalı bir son cemaat yeri haline getirilmiş ise de asıl direkliğinin ölçüleri bozulmamıştır. Son cemaat direkliğini de içine alır biçimde tüm yapıyı örten kurşun kaplı dik ahşap çatı da aslına uygun görünümünü korumaktadır. Camiinin hepsi mermerden yapılmış kapısının mihrabı ve minberinin klasik biçimleri de bozulmamıştır. Camiinin içindeki çiniler de önemlidir, çünkü bunlar devrinin en nefis İznik çinileri arasında sayılırlar.

Mimar Sinan'ın günümüze ulaşmış sakıflı camilerini toplu halde değerlendirdiğimizde, sekizden altısının beden duvarlarının tuğla hatıllı kesme küfeden yapıldığı, biri dışında ahşap çatılarının kiremit döşeli ve hepsinin düz tahta tavanlı yapılar olduğu görülür. Diğer yandan, aslında hepsinin Ramazan Efendi gibi kurşun kaplı olduğu, ve en azından Çavuşbaşı ve İskender Paşa Camilerinin çatı boşlukları içinde eskiden, Takkeci İbrahim Ağa Camii'nkine benzer birer ahşap kubbe bulunduğu unutulmamalıdır.

Sinan yapısı sakıflı camileri üst örtüleri gibi ahşap direklerinin de çoğunlukla bozulduğunu görüyoruz. Ferruh Kethüda Camii'nin son cemaat direkliği, direklerin betonarmeden yenilenmiş ve araları camekânla örtülmüş olmasına rağmen asıl düzen ve ölçülerini kaybetmemiştir. İskender Paşa Camii'ne ait eski direkler şimdi kapalı son cemaat yerinin tahta kaplaması altındadır. Ramazan Efendi'de benzer bir durum vardır. Hürrem Çavuş, Şah Sultan ve Hacı Evhad Camileri'nin ahşap direklikleri ise aslına tam uymayan bir biçimde yenilenmiştir. Buna karşılık, en az dört sakıflı Sinan camiinin (Yunus Bey, İskender Paşa, Hacı Evhad ve Ramazan Efendi) taş minareleri 16. yüzyıl klasik üslubunun bütün özelliklerini taşırlar. Elde kalan kapı ve mihrablar için de aynı durum geçerlidir. Fakat iç süsleme bakımından bir değerlendirme yapamıyoruz; çünkü Ramazan Efendi'nin çini süslemesi bir yana bırakılırsa, sakıflı Sinan camilerinin kalem işi nakışları son onarımlarının ürünüdürler.

Sonuç olarak, sakıflı Sinan camilerinin eni derinliğinden fazla olan bir ana kitle onun önündeki ahşap direklikten oluştuğunu, beden duvarlarının genellikle tuğla hatıllı taş sıralardan örülü, ahşap direkliğinin yanlarda iki cepheye beş ya da yedi açıklıklı olduğunu; ana kitle ile direkliğinin dört yüzeyli, kurşun kaplı bir çatı ile örtüldüğünü, mihrab çıkıntılı Ferruh Kethüda dışında bu mimarî düzenin bütün sakıflı Sinan camileri için geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

VI. Tek-Kubbeli Camiler

Tezkerelerin Sinan'a bağladıkları tek kubbeli camilerden günümüze ula-

71. Öz, a.g.e., C. I, s. 64.

72. Ramazan Efendi camiinin avlusunda yer alan ahşap tekkenin ilk şeyhidir. Karahisarlı'dır. Otuz iki yıl bu dergâhda şeyhlik yapmış, 1616 (H.1025) de öldükten sonra cami onun adını almıştır.

şanların sayısı 24'dür ve bunlar 15. yüzyıl sonlarında billurlaşan kare planlı, kubbeli, revaklı şemayı genel çizgilerle sürdürürler. Tek-Kubbeli Sinan camilerinin ana kitleleri tuğla hatıllı ya da hatılsız düzgün kesme taştandır. Kubbe tromp ya da pandantiflerle duvarlara oturur. Duvarlara açılan pencereler iki ya da üç katlıdır. Taş minarelerin gövdeleri çok köşeli, şerefe altları stalaktitli, sivri külahları kurşun kaplı, mermer ya da taş sütunlara binen son cemat revakı kubbe tonozlarla örtülüdür.

Sinan Tek-Kubbeli Cami türüne uç önemli yenilik getirmiştir. İç mekânın kemerli maksureler yoluyla yayılması, son cemaat revakının enlemesine uzatılması, çift revak sisteminin yaygınlaştırılması ona özgü uygulamalardır, ve bu bölümde bu üç konu üzerinde etraflıca durulacaktır.

Sinan'a bağlanan Tek-Kubbeli 24 cami son cemaat revakları açısından ki alt grupta toplanır. Alt grupların birincisinde revakı üç gözlü dokuz cami, ikincisinde beş gözlü on beş cami bulunur. Bu ayırım kubbeli-tonozlu asıl revaka göre yapılmış ve her iki alt grupta da görülen çift revaklı örneklerin ayrı bir grup oluşturması düşünülmemiştir.

A. Üç Göz Revaklı Camiler

Kapalı son cemaat yeri ve tuğla minaresi aslına uymayan bir biçimde yenilen Bolvadin Rüstem Paşa Camii (16. yüzyıl ortaları) mihrabı, minberi, kapısı kaba olmakla birlikte klasik karakterini koruyan bir eserdir. Minaresinin kürsüsü, yer yer tuğla sıralarıyla hatıllanmış kaba yonu duvarları ve yayvan tromp kemerlerine oturan kubbesi de 16. yüzyıla tarihlenir. Fakat kubbe eteğini saran ağaçlı friz ve ondört ahşap direğin taşıdığı ahşap kemerli son cemaat yeri Abdülmecid zamanında yapıldığı bilinen onarımın⁷³, tuğla minare ise 20. yüzyılın ürünüdürler.

İmparatorluğun bir başka küçük kentinde, Bosna-Hersek eyaletine bağlı Mostar'da Karagözbey takma adıyla tanınan Hacı Mehmed Paşa'nın 1557-8 (H.965) yılında yaptırdığı minik cami ise düzgün kesme taş duvarları, sekiz köşeli bir kasnakla kuşaklanan yüksek kubbesi, klasik çizgilerini koruyan minaresi, ve stalaktitli başlıklar taşıyan dört mermer sütunlu, üç kubbeli son cemaat revakı ile Bolvadin Rüstem Paşa'dan farklı biçimde klasik mimârisi bozulmadan zamanımıza ulaşan bir eser niteliğiyle karşımıza çıkar.

Ankara'da Ulucanlar Caddesi üzerinde bulunan 1565-6 (H.973) tarihli⁷⁴ Cenabî Ahmed Paşa Camii de, cephe duvarına konulan kitabelerde belirtildiği gibi, 1802-3 (H.1217), 1887-8 (H.1305) ve 1940 yıllarında esaslı onarım geçirmiş olmasına rağmen özgün niteliklerini kaybetmemiş bir yapıdır. Sarıya çalar, düzgün kesme taştan yapılmış camii revakını üç kubbe örter. Yanındakilerden yüksek olan orta kubbe baklavali bir kuşak üstüne oturtulmuş, öbür iki kubbe pandantiflere bindirilmiştir. Revak gözlerinin belirli bir nedene dayanmadan farklı açıklıklarda ve minare kürsüsünün gereğinden çok büyük olması hemen göze batar.

Duvarları taş ve tuğladan örülü olan Defterdar Mustafa Paşa Camii Sinan'ın Selimiye'yi Edirne'ye kazandırdığı yıllarda gerçekleştirdiğini sandığımız

73. Bkz. Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I (Ankara, 1972) s. 167.

74. Cami, yaklaşık yirmi yıl Anadolu Beylerbeyliği yaptıktan sonra 1561 de ölen ve Ankara'da toprağa verilen Cenabî Ahmed Paşanın vasiyeti üzerine türbesinin güneyinde inşa edilmiştir.

yapılardan biridir⁷⁵. Kubbesinin 1752 (H.1165) depreminde yıkıldığını, yüz yirmi yıl kadar harabe halinde kaldıktan sonra Hacı Ruşen Efendi isimli bir hayırseverin üstünü ahşap çatıyla örttüğünü biliyoruz⁷⁶. Daha sonra yeniden harap olan cami bu kez 1953-1962 arasında Vakıflarca onarılmış, bu onarımda üstü aslına uygun biçimde kârgir kubbeyle örtüldüğü gibi, üç gözlü son cemaat revakı, kapısı ve pencereleri de yenilenmiştir.

Üç göz revaklı Ilgın Lala Mustafa Paşa ve Havsa Sokollu (Kasım Bey) Camileri de yine aynı yıllara tarihlenirler.

Kapı kitabesine göre 1576-7 (H.984) yılında tamamlanan ve Kurşunlu adıyla tanınan Ilgın Lala Mustafa Paşa Camii⁷⁷ üç yönde kemerli girintilerle genişletilmiş iç mekânı, ana kitleden taşmayarak duvar kalınlığı içerisine yerleştirilen ve öteki köşede mahfil merdiveniyle dengelenen minare kürsüsü ile dik-kati çeker.

Kendisinden önce ölen oğlu Kasım Bey (Paşa) adına Sokollu Mehmed Paşa tarafından Havsa'da yaptırılan cami de aynı yıl, 1576-7 (H.984) de tamamlanmıştır⁷⁸. Beden duvarları dışta ve içte düzgün kesme taştan yapılmış kurşunlu bir camidir. Revakı çökmüştür. Ne var ki, cephe duvarında görülen kemer üzengiler ile sütun kaideleri revakın üç gözlü olduğunu gösterir. Revakı ve minaresi Balkan savaşında yıkılan cami daha sonra onarılmış, minaresi yenilenmiş ise de son cemaat revakına el sürülmemiştir.

Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1554-5 (H.962) de Şam'da yaptırılan külliye'nin camii Suriye'ye özgü bölgesel bezemeleri, beyaz ve siyah taştan cephesiyle bir bakıma Osmanlı klasik ilkelerine ters düşen bir görünüm sergilerse de dört pandantif üstünde yükselen, her köşede ikiz payanda kemerlerle desteklenen yuvarlak kasnaklı kubbesi, sivri külâhlı çifte minaresi ve çift revaklı kuruluşu ile bir Sinan eseri olduğunu kanıtlar. Çünkü, stalaktit başlıklı dört sütuna basan iki kubbe ve bir aynalı tonozla örtülü iç revakı onu baklavalı sütunlarla üç yanda kuşatan sakıflı dış revakı ve çifte minarelerin şerefe altlarının stalaktitli çıkmaları klasik normlara uygundur.

İç revakının üç gözünün de kubbeli ve dış revak taşıyıcılarının, merkezdeki iki mermer sütun gözönünde alınmazsa, kare kesitli taş direkler şeklinde olması dışında Şam Süleymaniye modeli Çatalca Ferhad Paşa Camii'nde de karşımıza çıkar. Kapısı üstünde duvara çakılı 1597-8 (H.1006) tarihli kitabe yüzünden yanlışlıkla Sadrazam Ferhad Paşa'ya bağlanan bu camii Şehzade Mehmed'in kızı Hüma Sultan'la evli olan Damad Ferhad Paşa'nın yaptırdığını biliyoruz⁷⁹. Onsekizinci yüzyılda esaslı bir onarım gören, 1968-70 arasında yeniden elden geçirilen Ferhad Paşa Camii, iç duvarlarının 18. yüzyıl üslubundaki kalem işi süslemesi ve dış revak kemerlerinin camekânla perdelenmesi dışında klasik gö-

Havsa. Sokollu Külliyesi, ve Dua Kubbesi

75. Kitabesi bulunmayan cami'nin yapılış tarihi bilinmiyor. Güvenilir bir belgenin yokluğunda Kanunî ve II. Selim zamanlarında uzun süre defterdarlık yapan Mustafa (Çelebi) Paşa'nın camiini Sinan'ın Selimiye'yi inşa ederken sık sık Edirne'de bulunduğu 1569-1575 yılları arasına tarihlıyoruz.

76. Osman Nuri Peremeci, *Edime Tarihi* (İstanbul, 1939) s. 74.

77. Bu cami'nin yeri tezkerelerde Bolu olarak gösterilir. Bolu'da bugün Mustafa Paşa adını taşıyan bir cami yoktur. Eskiden de yoktu. Bu nedenle, Mustafa Paşa Camii'nin üç tezkerede de kayıtlı Ilgın Lala Mustafa Paşa Kervansarayı ile birlikte yapılan cami olduğu, yerinin bir hata sonucu iki tezkerede Bolu şehrinde gösterildiği sonucuna varıyoruz.

78. Kapı kitabesinin tarih mısrası okunamayacak derecede aşınmış olduğundan camii, şimdi yerinde bulunmayan fakat Evliya Çelebi'nin avlu kapısı üzerinde görüp kaleme aldığı 984 tarihli kitabeye dayanarak tarihlendiriyoruz. Bkz. C. III, s. 478-9.

79. Bu konudaki gerekçeli görüşlerimiz için bkz. Aptullah Kuran "Çatalca'daki Ferhad Paşa Camii", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler*, C. 3, s. 73-90.

rünümlü bozulmamış bir eserdir.

Son cemaat revakı tam anlamıyla üç gözlü olmayan, fakat onun bir varyantı olarak kabul edebileceğimiz Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa Camii (1580/H.988) bu alt grubun son yapısıdır. Baklava başlıklı narin mermer sütunlara dayalı basık sivri kemerlerin omuzladığı eğik çatık revak burada 'L' şeklini alarak camiin hem güney hem de batı cephesini maskeler⁸⁰. Revakın bu şekilde iki kollu yapılmasının nedeni camiin doğu duvarına bitleştirilen türbenin batıda bir başka unsurla dengelenmek istenilmesi olsa gerektir.

Ötekilerden farklı bir kuruluşa sahip olan Şemsi Ahmed Paşa'yı şimdilik bir yana bırakırsak, Sinan yapısı sekiz Tek-Kubbeli camiin üç gözlü son cemaat revakları önemli farklılık göstermez. Bolvadin Rüstem Paşa Camii'nin özgün son cemaat revakı konusunda kesin bir görüş bildiremeyeceğimizi daha önce belirtmiştik. Fakat Ankara Cenabî Ahmed Paşa, Edirne Defterdar Mustafa Paşa ve Mostar Karagöz Mehmed Paşa'nın revakları erken Osmanlı hatta Selçuklu dönemlerine giden geleneksel düzenlemeyi sürdürürler. Şöyle ki üçünde de revakın uçları ana kitlenin yan duvarlarıyla aynı çizgidedir ve minare kürsüsü sağda ya da solda bir çıkıntı oluşturur. Diğer yandan, öteki dört camide prototipten ufak sapmalar olduğunu görürüz. Örneğin, Ilgın Lala Mustafa Paşa Camii'nde ana kitleyle bütünleşen minare kürsüsü beden duvarlarından dışarı doğru taşmaz. Buna karşılık, Havsa Sokollu (Kasım Bey) Camii'nde son cemaat revakı yan duvarların sınırlarını aşarak bir yanda minare kürsüsünün, öbür yanda minare kürsüsünü dengeleyen minik bir hücrenin dış köşelerine kadar uzanır. Revakın enlemesine uzatılması revak gözlerinin büyümesi sonucunu doğurmuştur. Bugün ayakta olmasa da kalan izler Sokollu Camii revakının bir kenarı 5.60 metre olan üç kare gözden oluştuğunu gösterir. Ilgın Lala Mustafa Camii'nin revakı ise bir kenarı 4.80 metre olan kare gözlerden oluşmaktadır. Oysa her iki camiin ana kitleleri hemen hemen eşit ölçülerde olup birincisi 12.40, ikincisi 12.00 metre çapında kubbelerle örtülüdürler.

Bu alt grupta bulunan çifte revaklı iki camide de bazı farklılıklar görülür. Çatalca Ferhad Paşa Camii'nin iç revakı geleneksel dar revak düzenlemesine göre tasarlanmışken Şam Süleymaniye Camii'nin iç revakı her iki yandaki minare kürsülerinin önüne taşar şekilde genişletilmiştir. Yine, Ferhad Paşa'nın dış revakı minarenin tek olması yüzünden asimetrik bir görünüm yaratırken Süleymaniye'nin dış revakı her iki uçta demir parmaklıklı büyük pencerelerle simetrik bir şekilde son bulur.

Şemsi Ahmed Paşa Camii'ne gelince, burada bulduğumuz iki kollu revakın öbürlerine benzemediği ortadadır. Revaklar her iki cephede de köşeyi kapsayan dördüncü bir açıklığı içerdiği gibi üstleri kubbe ya da tonoz yerine dış revak örtüsünü akla getiren eğik çatıyla örtülüdür. Bu revak Sinan camileri içinde tek örnektir. Diğer yandan, bu şekilde iki-kollu bir başka cami revakı bilinmezse de iki-kollu revakın üç-kollu revakın bir çeşidi olduğu ve Sinan'ın 1580 öncesine tarihlenen bu tür örneklerden esinlenmiş olabileceğini düşünmek gerekir. Her ikisinin de ana kitleyi üç yandan saran revakların kubbelerle örtüldüğü ve minarelerin revak sınırları dışında, ana kitleden bağımsız yapıldığı bir yana bı-

80. Şemsi Ahmed Paşa Camii'nin minaresi ve revakı zamanımıza harab bir durumda gelmiş, Vakıflarca 1950'li yıllarda onarılarak özgün görünümüne kavuşturulmuştur.

rakılırsa Edirne Lâri Çelebi⁸¹ ve Kahire Sinan Paşa⁸² Camileri bu konuda ilk akla gelen örnekler olmaktadır.

Yukarıda tanıtılan dokuz camii'nin kubbeleri 8.00 ile 13.90 metre arasında değişir, kubbeler üç camide (Ferhad Paşa, Lala Mustafa Paşa ve Süleymaniye) pandantiflere, öbür altısında tromplara basar. Ayrıca dokuz camii'nin beşinde kubbe sekizgen kasnaklıdır. Sekizgenin yüzleri Ferhad Paşa'da sağır bırakılmış, Defterdar Mustafa Paşa ve Şemsi Ahmed Paşa'da dört yüze, Rüstem Paşa ve Karagöz Mehmed Paşa'da tüm yüzlerce birer pencere konulmuştur. Geriye kalan dört camiden Havsa Sokollu'nun sağır kubbesi kare-küp kitle üstüne kasnaksız olarak doğrudan oturur. Ötekilerin kubbe tabanları ise yuvarlak kasnaklarla kuşaklanmış, Lala Mustafa Paşa'nın kasnağına on iki, Cenabî Ahmed Paşa'ninkine on altı, Şam Süleymaniye'ninkine yirmi dört pencere açılmış, her üçünde de kasnak köşelere yerleştirilen ikiz payanda kemerlerle desteklenmiştir.

Seyrek tuğla hatıllı kaba yonu taştan yapılan Bolvadin Rüstem Paşa ile taş ve tuğla karışımı Defterdar Mustafa Paşa Camileri'ni saymazsak bu alt gruptaki tek-kubbeli Sinan camilerinin hepsi düzgün kesme taş yapılarıdır. Yine, Bolvadin Rüstem Paşa dışında, hepsinin duvarlarında ikili, üçlü, ya da dördü dizi halinde iki katlı pencereler görülür. Yedisinde, kible kapısının sağında ve solunda birer alt pencere ve mihrabın iki yanında bunların tam karşısına düşen altı üstlü pencereler yer alır. Defterdar Mustafa Paşa ve Cenabî Ahmed Paşa'da trompların arasındaki kemerler içine ayrıca birer de ikiz pencere açılmıştır.

Sinan, kubbeli kare-kübün başlıca özelliğinin dikeylik olduğunu iyi anlamıştı. Kubbeli küp mekân açısından statiktir, fakat biçim olarak yayılması değil yükselmesi söz konusudur. Bu nedenle Sinan, kubbeli camilerinde yüksekliği arttırdı. Dahası kare-kübün köşelerini traş ederek kubbeden duvarlara geçişin akıcılığını sağladı. Bu yenilik gerçekte iç mimârînin dışa yansıtılması amacına dönüktü, ama dikeyliği vurgulama açısından da yararlı oldu.

Önem taşıyan bir başka konu da Sinan'ın Tek-Kubbeli camilerinin iç kuruluşlarını zenginleştirme çabalarıdır. İlk alt gruba giren dokuz camiden sadece biri (Ilgın Lala Mustafa Paşa) iç mekân bakımından özellik gösterir. Ne var ki, bundan sonra ele alacağımız beş göz revaklı camiler arasında genişletilmiş iç mekânlı bir kaç cami daha bulunduğu için bu konunun değerlendirmesini şimdilik erteliyor, beş-göz revaklı camilerin tanıtımına geçiyoruz.

B. Beş Göz Revaklı Camiler

Hadım Ali Paşa tarafından Diyarbakır'da beylerbeyi olarak bulunduğu 1534-1537 yılları arasına tarihlenen cami kubbesi kiremit döşeli bir ahşap çatı içerisine alınmış, beş küçük kubbeli son cemaat revakı ana kitlenin yan sınırlarını aşmayan bir yapıdır. Aslında bağımsız bir kule biçiminde olan minaresi 18. yüzyıl sonlarında inşa edilen Şafii Camii'ne bitleştirilmiştir. Bu özellikleri ve yapım tarihinin çok erken oluşu ile Osmanlı klasik üslubuna yabancı kalan caminin Sinan'la ilişkisini şüpheyle karşılamak gerekir.

81. Fâtiş Sultan Mehmed ve II. Bayezid'in hekimbaşısı Abdülhamid Lâri Çelebi'nin 1514 (H.920) yılında yaptırdığı camii 1752 depreminde çökmüş ve harabe halinde zamanımıza ulaşmıştır. 1972-1973 yıllarında Vakıflarca onarılan camii şimdi iyi durumdadır.

82. Bu camii konusunda tanıtıcı bilgi için bkz, *The Mosques of Egypt* (Kahire, 1949), C. II, s. 107; Goodwin *age.*, s. 312.

Bölgesel öğeleri yüzünden klasik mimâriyle tam anlamıyla uyuşmayan 1567-8 (H.975) Van Köse Hüsrev Paşa Camii'ni de Sinan'a bağlamak güçtür⁸³. Eski Van'da bulunan cami 1960'lı yıllarda beş gözlü revakı çökmüş, minaresinin şerefe üstü yıkılmış, kubbesinin kurşun kaplaması soyulmuş, duvarları bir buçuk metre kadar toprağa gömülü durumdaydı. 1968'de onarılarak kurtarılmıştır.

Bölgesel nitelikleri ağır basan bir başka Sinan eseri de Halep Hüsrev Paşa (Hüsreviye) Camii'dir. Beş kubbeli son cemaat revakı iki yandaki tabhane odalarının önlerini maskeler biçimde genişletilmiş camiinin Deli Hüsrev Paşa'nın Şam Beylerbeyi olduğu 1534-1538 yılları arasında inşa edildiği kabul edilegelmiştir⁸⁴. Oysa, camiin Hüsrev Paşa 2. Vezir olduktan sonra 1541-1544 arasında Sinan'ın Halebe, gönderdiği bir mimarın gözetiminde yapıldığını savunmak daha akılcı olur. Camiyle birlikte kullanılan külliye'deki tek kitabenin 953 (1546-7) tarihini taşıması konuya ışık tutmakta, bu görüşü güçlendirmektedir.

İki yanında tabhane odaları bulunan bir başka örnek de 1551 (H.958) tarihli⁸⁵ Diyarbakır İskender Paşa Camii'dir⁸⁶. Büyük orta kubbesi alçak tromplara basan bu camiin beş gözlü son cemaat revakı eski bir tarihte çökmüş, 1953 yılında yapılan tamirde revakın üstü düz bir betonarme plakla örtülmüştür. Öte yandan, dış duvarlarının bir sıra beyaz bir sıra siyah taş örgüsü, taş mihrabı, ahşap minberi ve iç bezemesi özgün biçim ve niteliğini korumakta, klasik üslup ile bölgesel geleneğinin karışımından oluşan camiler arasında yer almaktadır.

Yukarıda sözü edilen dört cami merkezden uzaktaki doğu eyaletlerinde bulunan ve Osmanlı Klasik mimârisinin bölgesel aksanlarını taşıyan örnekler arasında yer alırlar. Bundan sonra sözünü edeceğimiz on bir tek-kubbeli cami ise tipik Sinan eserleridir. Hepsinde beş gözlü revakın uçları minare kürsüsü, küçük bir hücre, ya da kısa bir duvarla genişletilerek revaka bir arka fon sağlanmış, ve bu sistem tek ve çift revaklı tüm örneklerde istisnasız uygulanmıştır.

Beş-göz tek revaklı Sinan camileri arasında ilk sırayı Hürrem Sultan adına yapılan İstanbul Haseki Camii alır. Kitabesine göre 1538-9 (H.945) yılında tamamlanan bu cami yuvarlak kasnaklı kubbesi, almaşık taş-tuğla duvarları, dilimli tromplarıyla Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii'ni akla getirir. Tek kubbeli özgün yapısını 17. yüzyıl başlarına kadar koruyan Haseki Camii şimdiki yan yana çift kubbeli biçimini 1612-3 (H.1021) yılında almıştır.

Kubbe vezirlerinden Hadım İbrahim Paşa'nın İstanbul Silivrikapı'da yaptırdığı 1551 (H.958) tarihli camii, iç sahnın üç yanındaki maksureler ve bunları ayıran payanda duvarların tromp kemerleriyle yapısal ve estetik bağlantısı açısından olduğu kadar mermer, ahşap ve çini süslemesi bakımından da birinci derecede bir eserdir.

Keza, 1563-4 (H.971) tarihli Karapınar Sultan Selim Camii de mükem-

83. Camiden de daha çok, ona bitişik türbe on iki köşeli külâhi, dilimli kemerleri ve oyma taş süslemesiyle Osmanlı klasik üslubuna tümüyle yabancı kalır.

84. Bkz. Oktay Aslanapa, *Turkish Art and Architecture* (London, 1971) s. 217; Goodwin, *age.*, s. 202.

85. Kapı kitabesi bulunmayan Camii Albert Gabriel 1551 (H.958) yılına tarihlenmiş ve bu tarih bugüne kadar tüm yazarlarca kabul edilmiştir. Bkz. *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale* (Paris, 1940), s. 200.

86. Semavi Eyice, Halep Hüsrev Paşa Camii'nin bilinen son tabhaneli Osmanlı Camii olduğunu söyler. Bkz. "Hüsreviye Camii" maddesi, *Türk Ansiklopedisi* C. 19, s. 398. 1551 tarihini kabul ettiğimiz takdirde son tabhaneli cami Diyarbakır İskender Paşa olmaktadır.

mel oranlara sahip, simetrik mimârî kuruluşu ile dikkati çeker. Köşelerde bir çift kemerli payandanın desteklediği yuvarlak kasnaklı kubbesi köşeleri pahlı bir dikdörtgen tabana, dörtgen taban da yüksek beden duvarlarına oturur. Beş eş kubbeli son cemaat revakını başlıkları stalaktitli altı mermer sütun taşır; ikiz minareleri Klasik dönemin en alımlı örnekleri arasında sayılırlar.

Bu alt gruba giren öbür iki cami-- Isparta Firdevs Bey (1561 ?) ve Kütahya Lala Hüseyin Paşa (1566-1570) arası⁸⁷ -- belirli özelliği olmayan, her ikisi de sarıya çalan kurşun rengi taş yapılı, üst örtüleri kurşun kaplı, yalın eserlerdir.

Tuğla hatıllı taş duvarları, kurşun kaplı kubbesi ile İbrahim Paşa'yı andıran ve onun gibi iç mimârî kuruluş bakımından özellik gösteren beş göz revaklı bir başka eser de Çarşamba'da bulunan Habeşî Mehmed Ağa Camiidir. **Tuhfet ül-Mî'marin'**de adı geçmekle birlikte kapı kitabesinde mimarının Davud Ağa olduğu belirtilen 1585 (H.993) tarihli camiin köşelerde tromplarla beslenen tek kubesi dört gömme ayak ve yarım sütunun meydana getirdiği bir baldakene oturur. Bu yüzden de araştırmacılar Mehmed Ağa'ya daima sekizgen ayaklı camiler grubunda yer vermişlerdir. Ne var ki, Sinan camileri iç mekân kuruluşlarına göre sınıflandırıldığında bu camiin tek kubbeli ana kitlesi ön plana geçmekte ve Tek-Kubbeli Camiler arasında incelenmesi gerekmektedir.

Beş göz çift revaklı Sinan camilerine gelince, iç revakı stalaktitli, dış revakı düz başlıklı sütunlara basan erken bir örneği 1552-3 (H.960) tarihli Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nde buluruz. 13.60 metre çapındaki kubbesi köşe tromplarıyla duvarlara geçen bu camiin iç revakı, ortada bir aynalı tonoz onun iki yanında önce sekizgen kuşağa sonra pandantiflere basan birer kubbeden oluşur. Dış revak ise cephede on üç, yanlarda üçer, arka uçlarda ikişer olmak üzere toplam yirmi üç kemerlidir.

Mısır Beylerbeyi Dukaginzade Gazi Mehmed Paşa'nın Halep'te yaptırdığı 1565-6 (H.973) tarihli⁸⁸ Adliye Camii'nde ise cephede on bir, yanlarda üçer, arka uçlarda birer kemer açıklığı vardır. Süsleme bakımından bölgesel ögelere yer verilmekle birlikte plan ve kitle kuruluşu açısından Osmanlı Klasik üslubunun Suriye'de bulunan olgun bir örneği olarak kabul edilir.

Bölgesel bezemenin ve siyah-beyaz taş sıralardan oluşan duvar örgüsünün yer aldığı çift revaklı bir başka Sinan camii de Diyarbakır'da karşımıza çıkar. Bu 1572-3 (H.980) tarihli Behram Paşa Camii'dir. Adliye gibi Behram Paşa da süslemesiyle bölgesel yapı sanatının havasını verirse de mimârî kuruluşu bakımından İstanbul'un Klasik üslubunu yansıtır.

Kanunî ile kardeş çocuğu olan Kara Osman Paşa'nın Yunanistan'ın Trikkale (Tırhala) şehrinde tespit edemediğimiz bir tarihte yaptırdığı Osman Şah Camii 18 metre çapında kubbesi ve üç katlı pencereleriyle alımlı bir yapı idi. Ne var ki, günümüze üst örtüsünün kurşunları sökülmüş, minaresinin külahı yıkılmış, son cemaat yeri çökmüş durumda ulaşmıştır. Kalan izler son cemaat yerinin çift revaklı olduğunu göstermekte, dış revak sütunlarından bazılarının parçaları yerinde durmaktadır⁸⁹.

87. Kitabesi bulunmayan camii, Lala Hüseyin Paşa'nın Anadolu Beylerbeyi olarak Kütahya'ya geldiği 1566 ile vakfiyesinin tescil edildiği 1570 (H.977) yılı arasına tarihlenmek gerekiyor.

88. Pek çok eserde 1517 yılına tarihlenen Adliye Camii 1565-6 (H.973) yılında tamamlanmıştır. Bkz. Viktoria Meinecke-Berg, *"İznik-Flisen in Aleppo"*, Fifth International Congress of Turkish Art (ed. Geza Feher) (Budapest, 1978), s. 597.

89. Bu cami hakkında etraflı bilgi için bkz. Friedrich Babinger, *"Moschee und Grabmal des Osmân Schah zu Trikkala"* Praktika tes Akademias Athenon, C. 4, (1929), s. 319-325.

İkinci Vezir Pertev Mehmed Paşa'nın vasiyeti üzerine kethüdası Sinan Ağa'nın İzmit'te yaptırdığı 1579-80 (H.987) tarihli Yenicuma Camii ile Hacı Ahmed Paşa'nın Kayseri'deki 1585-6 (H.994) tarihli Kurşunlu Camii, tek kubbeli Sinan camileri arasında çift revaklı alt grubun diğer iki örneği olmaktadır. Birincisinin beş gözlü iç revakını saran saçak cephede on bir, yanlarda üçer kemerlidir; ikincisinin de cephede onüç, yanlarda dörder kemerlidir. Pertev Paşa'nın, yüksek sekizgen kubbe kasnağı ve kasnağın köşegenlerinde dışa yansıyan tromp yuvarlakları; Hacı Ahmed Paşa'nın iç mekânını dört yönde zenginleştiren maksure ve nişler özellikle ilgi çeker.

Yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz beş-göz revaklı on iki Sinan camiini toplu olarak ele alırsak, bunların çift revaklı olanlarında dış revakın her yerde benzer bir yapı sistemi ve biçime sahip olduğunu görürüz. Buna karşılık, iç revaklar farklı kuruluşlarla karşımıza çıkarlar. Söz konusu on bir camiden altısında iç revakın beş gözü de kubbelidir. Üçünde (Rüstem Paşa, Firdevs Bey ve Behram Paşa) dört kubbe ve bir aynalı tonoz; birinde (Lala Hüseyin Paşa) dört aynalı tonoz ve bir kubbe; birinde (Pertev Paşa) üç kubbe ve iki aynalı tonoz yer alır.

Kimi değişik renkte yatay sıralardan oluşsa da beş-göz revaklı Sinan camilerinin sekizinin dış duvarları düzgün kesme taştan, Haseki Sultan, Hadım İbrahim Paşa ve Osman Şah ise almaşık taş ve tuğladan yapılmıştır. Taş ve tuğla iki ayrı yapı malzemesidir. Ne var ki, estetik açısından Behram Paşa'nın siyah-beyaz taş duvar örgüsü ile Hadım İbrahim Paşa'nın taş ve tuğla karışımı örgüsü arasında fark yoktur. Çünkü her ikisinde de dönüşümlü yatay sıralar duvarlara hareket kazandırır.

Behram Paşa'nın iki renkli duvar örgüsü gibi bezemesi de Osmanlı Klasik mimârî üslubuna yabancıdır. Ama plan ve kitle kuruluşu açısından İstanbul'la ilişkisi derhal göze çarpar. Bu camide Sinan'ın ilk denemesini Hadım İbrahim Paşa'da yaptığı tromplu kubbe sisteminin olgunlaşmış sonucunu buluruz. Sinan Hadım İbrahim Paşa'da tromp kemerlerinin bastığı duvar kesimini içten payandalarla destekleyerek yapıya arkitektonik bir nitelik kazandırmıştı. Behram Paşa'da aynı fikir, tromp kullanıldığında yük almayan köşelere minik hücreler konulmak suretiyle arkitektonik etki daha da vurgulanırken taşıyıcı duvarlarla tromplara oturan kubbenin ilişkisi en akılcı bir biçimde sergilenmiştir. Mehmed Ağa'da ise kubbe yükünün temellere aktarılması süreci beden duvarlarının önüne yapıştırılan gömme ayak ve yarım sütunlarla son derece açık bir anlatımla gözler önüne serilmiştir.

Diyarbakır Hadım Ali Paşa Camii'ni bir yana bırakırsak, tek kubbeli, beş-göz revaklı Sinan camilerinin örtü sistemleri arasında önemli bir farklılık görülmez. Hepsinin kubbeleri tuğladan örülmüş üstleri kurşun kaplanmış, etekleri kalın bir kasnakla kuşaklanarak köşelerde payanda kemerlerle pekiştirilen kasnaklara değişik sayıda pencere açılmıştır. Şöyle ki, Karapınar Sultan Selim Camiinde dört, Haseki Sultan'da sekiz, Hadım İbrahim Paşa'da on altı, Pertev Paşa'da yirmi dört kasnak penceresi vardır.

Pertev Paşa'nın yüksek sekizgen kasnaklı üst örtü sistemi özellikle ilgimizi çeker. Çünkü Pertev Paşa'da Osmanlı camiinin dikey plandaki üç ana bölümü- kare- küp gövde, sekizgen geçiş kuşağı, ve küresel örtü- kesin çizgilerle sergilendiği gibi bir iç mimârî unsuru olan tromp yuvarlakları dıştan gösterilmiştir. Bu konu Osmanlı mimârîsinin başlıca ilkesi olan iç ve dış mimârî arasındaki yakın ilişkiyi vurgulaması bakımından önem taşır.

Son olarak ele alacağımız Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Camii (1569-70/H.977) ise on iki köşeli sağır bir kasnakla kuşaklanan kubbesi ve dört

köşesindeki iri ağırlık kuleleriyle dikkat çeker. Onaltıgen gövdeli iri ağırlık kuleleri iç mekânı zenginleştiren üç enli kemerin uçlarını pekiştirirler. Kemerlerin içerisine iki yanda mahfiller, arkada maksureler konulmuş, Kayseri Hacı Ahmed Paşa'da gördüğümüz pandantifli sistem burada da kullanılmıştır. Lüleburgaz Sokollu Camii'nin bir özelliğine daha değinmek gerekir. Bu özellik iç revakının dokuz kubbeli oluşu ve iç revakın önünde, üst örtüsü çökmüş ve yenilenmemiş olan, yine dokuz açıklıklı bir dış revakın bulunuşudur.

Osmanlı camiiinde iç mimârinin dıştan algılama olgusu Erken Dönemde başlamış olmakla birlikte doruk noktasına Klasik Dönemde erişir. Dışa yansıma Sinan'ın Tek-Kubbeli Camilerinde yer yer görülürse de bu estetik gelişim sürecinde karmaşık yapı sistemlerine göre inşa edilmiş büyük yapıların daha önemli rol oynadıkları bellidir. Mimârî düşüncelerini Sinan en iyi şekilde çok kubbeli vezir ve selâtin camilerinde sergilemiştir.

V. Çok-Kubbeli Camiler

Mimar Sinan'ın çok-kubbeli camileri, eş büyüklükte altı kubbeli Piyâle Paşa dışında, orta kubbesi yarım ve veya küçük kubbelerle beslenen üst örtüye sahip merkezi planlı yapılardır. Tek kubbeli cami grubunun aksine Çok-Kubbeli Camilerde plan ve kitle kuruluşu açısından kayda değer farklılıklar görürüz. Orta kubbe kare, altıgen ya da sekizgen tabana oturur. Merkezi sahne iki, üç, ya da dört yönde kubbe, yarım kubbe ya da tonozlarla genişletilen camiin içi maksure ve mahfillerle donatılır. Bu yüzden de son cemaat revakı gibi bir mimârî öge Çok-Kubbeli Cami grubunda değerini yitirir. Onun yerini iç mekân kuruluşu ve iç mimârîyi dışa yansıtan üst örtü alır.

Sinan'a bağlanan Çok-Kubbeli Camiler arasında, adı yalnız **Tuhfet ül-Mimarin**'de geçtiği için gönül rahatlığıyla Sinan eseri olduğunu söyleyemediğimiz Piyâle Paşa Camii (1573-4/H.981 ?) ilginç bir eserdir. Dikdörtgen kitlesi üç yönde revaklarla sarılı camiin müezzin mahfili ile minaresi merkezde, iki kapısı bunların sağında ve solunda yer alır. Üçerden iki sıra halinde altı kubbeli iç kuruluşu Erken Dönem Osmanlı ulucami geleneğindedir. Ne var ki, muazzam taş ayaklara basan Erken Dönem ulucamilerinin aksine ortada iki ince uzun granit sütunla desteklenen yüksek kubbeler Piyâle Paşa'dan ayrı mekân birimleri yaratmak yerine bütünleşmiş tek bir mekân oluştururlar.

Erken Döneme tarihlenen çok eş kubbeli ulucami türünün başarılı bir yeni yorumu olarak değerlendirdiğimiz Piyâle Paşa Camii'ni merkezi kubbesi öbürlerinden büyük olan Klasik Dönem türü Çok-Kubbeli Camiler grubunun dışında bırakırsak geriye 22 cami kalır. Bunların Gabriel'den⁹⁰ bu yana tekrarlandığı gibi orta kubbesi dörtgen, altıgen ve sekizgen tabana oturan camiler şeklinde sınıflandırmak yeterli değildir. Bu yüzden camiin bütün iç mekânını esas alan bir gruplandırmaya gidilerek Çok-Kubbeli Camiler Kare Kitleli, Uzunlamasına Dikdörtgen Kitleli, ve Enlemesine Dikdörtgen Kitleli başlıklarıyla tanımlanan alt gruplarda ele alınacak, bu gruba giren camiler orta kubbelerinin yapı sistemlerine de değinilerek incelenecektir.

90. "Les Mosquées de Constantinople", Syria, No. 7 (1926), s. 359-419.

A. Kare Kitleli Camiler

Çok-Kubbeli Sinan Camileri içerisinde Kare Kitleli alt gruba giren üç eser vardır. Bunlar, İstanbul Şehzade Mehmed, Erzurum Lala Mustafa Paşa ve İstanbul Süleymaniye Camileri'dir ki plan ve üst örtü kuruluşu açısından ilk ikisinde de dört yönlü, üçüncüsünde ise iki yönlü bir düzenleme görülür.

Kanunî Sultan Süleyman'ın 1543 yılında genç yaşta ölen oğlu Mehmed'in anısına İstanbul'da yaptırdığı 1548 (H.955) tarihli Şehzade Mehmed Camii iki minare ile birbirine perçinlenen biri açık öbürü kapalı iki kare bölümden meydana gelir. On altı kubbeli, her yanda üç eşit açıklıkla şadırvan avlusu simetrik ve dengeli bir mimârinin ürünüdür. Aynı simetri ve denge ortada dört filayağına oturan ana kubbe dört yönde yarım kubbelerle beslemek ve yarım kubbelerin aralarında kalan köşeler küçük kubbelerle doldurulmak suretiyle kapalı bölümde de uygulanmıştır.

Şehzade Mehmed Camii'nde bulduğumuz simetrik düzenlemenin bir eşi de Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii'nde (1562-3/H.970)⁹¹ bulunur. Ne var ki, ana kitlesi yatay ölçülerine göre fazla basık olması dışında Klasik üslupla her bakımdan bağdaşan Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii'nin minaresi bölgesel mimârîyi temsil eder. Kırmızı ve siyah taş halkalar halinde yapılan minarenin Osmanlı Klasik mimârî ilkelerine ters düşmesi bir yana beş gözlü son cemaat revakının içinden, revak kubbelerinden birini delerek yükselmesi acayıptir.

Şehzade Mehmed ve Erzurum Lala Mustafa Paşanın aksine Kare Kitleli Sinan camilerinin üçüncüsü olan İstanbul Süleymaniye Camii'nde (1557/H.964) asimetrik bir plan ve kitle kuruluşuyla karşılaşırız. Çünkü, Süleymaniye'de güneyde ve kuzeyde yarım kubbelerle desteklenen ana kubbenin örttüğü sahnın iki yanında beşer küçük kubbeli birimler yer alır. Bu düzenleme birer sütun dizisi ile yan nefleri orta sahnından ayrılan Ayasofya'da farklı olarak iç mekânı bölmez. Ama orta sahnın yarım kubbelerle uzunlamasına eksen üzerinde yayılması sonucu ana kitle kuzey-güney doğrultusunda yönlendirilmiş olur. Buna karşılık camii'nin enlemesine dikdörtgen biçimli şadırvan avlusunda doğu-batı eksenini vurgular. Başka türlü söylersek, Sinan Süleymaniye'de kare kitleli ana yapının uzunlamasına vurgusunu, Şehzade Mehmed'de uyguladığı formülden ayrılıp, şadırvan avlusunu enlemesine yerleştirerek büyük bir ustalıkla dengelemiştir.

B. Uzunlamasına Dikdörtgen Kitleli Camiler

Sinan'a bağlanan camiler arasında uzunlamasına Dikdörtgen Kitleli yalnız bir cami vardır: 1580-1 (H.988) tarihli Kılıç Ali Paşa Camii. Selçuklu Döneminde Anadolu'da sık rastladığımız Divriği Ulucamii (1228-9/H.626) ya da Amasya Burmalı Minare Camii (1237-1246 arası) gibi bazilika türü camilerin Erken Osmanlı Döneminde sık olmasa da Küre Akşemseddin Camii (1455-6/H.860) gibi örneklerine rastlanır. Klasik Dönemde ise bazilika türü cami mimârların listesinde silinir. Bu yüzden Kılıç Ali Paşa'da ana kitlesinin uzunluğu enini geçen bir cami ile karşılaşmamız ilginçtir.

Daha da ilginç olan husus Kılıç Ali Paşa ile Ayasofya arasındaki benzerliktir. Bu benzerlik Süleymaniye'deki gibi yalnız iki yarım kubbeyle beslenen orta kubbeli örtüyü değil, buna ek olarak orta kubbenin bastığı büyük kemer-

91. Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii'nin yapım tarihini belirten kitabesi kible kapısı üzerinde değil mihrabın yüzünde yer alır.

Şehzade Camii

leri iki yanda omuzlayan payandaları ve çok sütunlu uzunlamasına düzenlenmiş iç mekân kuruluşunu da kapsar. Kılıç Ali Paşa Camii'nin güneyde ve kuzeyde yarım kubbelerle beslenen merkezi kubbeli orta sahnı iki yanda ve arkada derin mahfillerle sarılıdır. Zemin düzeyinde merkezi kubbeli orta sahnın sağında ve solunda ikişer sütuna oturan mahfillerin iç yüzleri filayakları arasındaki dokuz sütuna basan birer kemer dizisiyle perdelenmiştir. Osmanlı Klasik mimârisinde mahfil gibi ikinci derecede öğelerin narin sütun dizileriyle desteklenmesi olağan ise de ana yapı sisteminin parçası olarak üst örtüyü taşıyan sütun sıralarına pek rastlanmaz. Bu bakımdan Kılıç Ali Paşa Camii'nin içinde yer alan vişne çürüğü sornaki ve ak mermer sütunları en az camii uzunlamasına dikdörtgen kitlesi kadar yadırgamamak mümkün değildir.

C. Enlemesine Dikdörtgen Kitleli Camiler

Sinan'a bağlanan Çok-Kubbeli Camiler içinde en büyük grubu, geleneksel cami biçimi olarak en yaygın uygulamaya alanı bulan, Enlemesine Dikdörtgen Kitleli Camiler meydana getirir. Bunların sayısı 17'dir. Ancak söz konusu 17 camii tek bir çerçeve içinde değerlendirmek imkânı yoktur; çünkü kendi aralarında farklılık gösterirler. Şöyle ki bunlardan dördünde merkezi kubbe iki yana doğru yarım kubbelerle beslenerek enlemesine bir kitle oluştururken, beşinde enlemesine kitle merkezi kubbenin iki yanına eklenen küçük kubbeli birimlerle elde edilir. Geriye kalan sekiz camii altısında iki kanatlı alt grubun, orta kubbesi öne ve arkaya doğru ek birim ya da birimlerle büyütülmüş varyantları ikisinde ise haçvari iç düzenlenmeler yer alırlar.

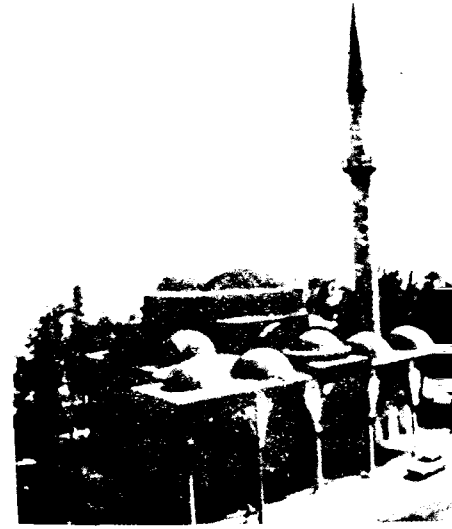
Enlemesine Tek Mekânlı, İki Kanatlı, Üç Kollu ve Haçvari Planlı Camiler olarak tanımladığımız bu dört alt grubu tanıtalım.

1. Enlemesine Tek-Mekânlı-Camiler

Enlemesine Tek Mekânlı Camiler Dikdörtgen kitleleri bir orta ve dört yarım kubbe ile örtülü yapılardır. Bunların orta kubbeleri sağda ve solda kıble eksenine 60 derecelik açı yapar şekilde konulan ikişer yarım kubbeye desteklenir. Gerçi söz konusu örtü sistemi beş ayrı birimden meydana gelir ama yarım kubbelerin işlevi ayrı mekân birimleri oluşturmak yerine orta kubbeyi beslemek olduğundan bunu, tek birimli bir ibadet mekânını örten tek birimli bir üst yapı biçiminde görmek gerekir.

Kare kitleli, tek kubbeli camilerin bir başka türü olarak tanımladığımız Enlemesine Tek Mekânlı Camiler grubuna giren dört Sinan eseri vardır. Topkapı Kara Ahmed Paşa, Kadırga Sokollu Mehmed Paşa, Fındıklı Molla Çelebi ve Babaeski Semiz Ali Paşa Camileri. İlk ikisi yukarıda açıklanan üst yapı kuruluşuna sahiptir. Beşinci yarım kubbeye örtülü mihrap çıkıntılı ile öbür ikisi prototipin bir varyantıdır.

1560'lı yılların başlarına tarihlediğimiz Topkapı Kara Ahmed Paşa Camii⁹² ferah şadırvan avlusunun kuzeyinde avlu revakını üç yandan saran U biçimindeki medresesi kadar camii'nin kıble kapısının sağında ve solunda bulunan büyük pencereleri ve ak mermerden kapı, mihrab, minber, ve mahfilleriyle de dikkati çeker. Daha önemlisi, iki yanda birer çift yarım kubbe ile beslenen orta kubbesinin somakiden altı sütun üstünde yükselmesidir.

Molla Çelebi (Fındıklı) Camii

92. Vakfiyesi 1555 de tescil edilen camii'nin yapımına ilişkin faaliyet Veziriazam Kara Ahmed Paşa'nın 1556 da idam edilmesi üzerine durmuş. Paşa'nın kâhyası Hüseyin Kethüda'nın çabalarıyla inşaata 1558 de başlanabilmiştir. Bitiş tarihi kesin olmayan camii 1560'lı yılların başında tamamlanmış olsa gerektir.

1571-2 (H.979) tarihli Kadırga Sokollu Camii'nde ise örtü sistemi güneyde ve kuzeyde doğrudan beden duvarlarına, doğuda ve batıda yan duvarlara yaslanan ve dışarda ayrıca payandalanan ayaklara oturur. Camiinin içinde mahfillerin bindiği narin sütuncuklardan başka taşıyıcı yoktur. Başka deyişle bağımsız sütun ya da ayaklara Sokollu Camii'nde yer verilmemiş, üst örtünün yükü tümü ile beden duvarlarına aktarılmıştır.

Sokollu Camii'nin altı pandantifinin yüzleri, kible duvarının orta bölümü, alt pencere alınlıkları ve minberin külahı zamanının en alımlı İznik çinileriyle bezelidir. Kara Ahmed Paşa'da olduğu gibi burada da şadırvanın avlusunu medrese odaları çevreler.

Fındıklı Molla Çelebi Camii de Sokollu Camii'ne benzer şekilde yan duvarları yalnız yarım kubbelerin bastığı orta kesimde ayaklarla pekiştirilmiş bir kuruluşu sahiptir. Ancak burada enlemesine gelişmiş ibadet mekânının kible duvarında yarım kubbeyle örtülü bir mihrab çıkıntısı yer alır.

1560'lı yılların sonuna tarihlenen Babaeski Semiz Ali Paşa Camii'nde de aynı durumla karşılaşırız. Revaksız şadırvan avlusu ve çift revaklı son cemaat yeri dışında, ve II. Mahmud zamanında yapılan onarımın ürünü olan yağlı boya duvar süslemesi kaale alınmazsa, mihrab çıkıntılı kuruluşu ile Semiz Ali Paşa Camii Molla Çelebi Camii'nin bir benzeridir.

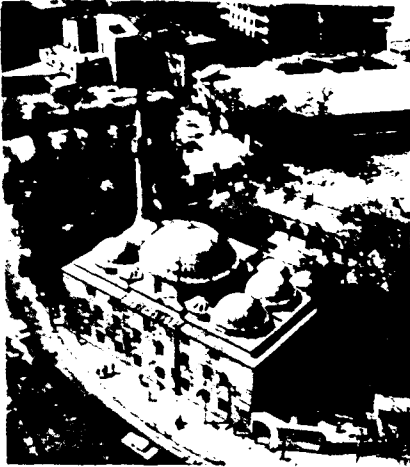
2. İki Kanatlı Camiler

İki kanatlı olarak tanımladığımız bu alt grup ana kubbesi kible duvarı ile arka duvara basan fakat orta alanı sağda ve solda kubbeli birimlerden oluşan yan sahınlarla enlemesine genişletilmiş beş camii kapsar. Söz konusu beş camiden ikisinin ana kubbesi altıgen, ikisinin sekizgen, birinin de dörtgen tabana oturur.

Ana kubbesi altıgen tabana oturan camiler Beşiktaş Sinan Paşa ve Toptaşı Nurbânu Valide Sultan Camileri'dir. Birincisinde Edirne'deki Üç Şerefeli Camii modeline Sinan'ın 1550'li yıllarda getirdiği yeni bir yorum, ikincisinde şimdilik yan kanatlı kitle düzenine tamamlandıktan sonra on yıl kadar sonra ulaşılmış bir yapı ile karşılaşırız.

Kapudanıeryâ Sinan Paşa'nın 1550'li yılların başında Sinan'a ısmarladığı Beşiktaş'taki camiinin yapımına Sinan Paşa'nın 1552 yılında ölmesi üzerine bir süre ara verilmiş kardeşi Veziriazam Rüstem Paşa'nın çabalarıyla cami 1555-6 (H.963) yılında tamamlanmıştır. Üç Şerefeli'de olduğu gibi Sinan Paşa'da da orta alanın iki yanında sırt sırta ikişer kubbeli yan kanatlar bulunur. Kare tabanlı yan birimlerle altıgen tabanlı orta kubbe arasında kalan ince uzun üçgenlerin ortasında da birer kubbecik yer alır. Altıgen kesitli narin yan destekleri ve yüksek tutulmuş beden duvarları Üç Şerefeli'ye kıyasla Sinan Paşa'nın iç mekânına daha ferah bir görüntü, daha bir bütünlük kazandırır. Buna ek olarak beden duvarlarının alimaşik taş ve tuğla örgüsü ve camiinin önünde şadırvan avlusunu onunla paylaşılan medresesi ile Sinan Paşa Üç Şerefeli'den ayrılır.

Altıgen tabana oturan ana kubbesi iki yanda ikişer yarım kubbeyle desteklenen, ancak bu orta birimin sağında ve solunda ayrıca sırt sırta ikişer kubbeli yan kanatlara sahip olan Toptaşı Valide Sultan-- ya da Atık Valide-- Camii'ne gelince: mihrab çıkıntılı, yarım kubbeli orta birimiyle Fındıklı Molla Çelebi, ikişer kubbeli yan kanatlarıyla da Beşiktaş Sinan Paşa'yı akla getiren Atık Valide Camii'nin bugünkü kitle düzenini iki aşamada aldığını **Hadikat ül-Cevâmi** yazıyor . 1570-1 (H.978) yılında temeli atılan camiinin orta bölümü 1579 dan önce tamamlanmış, ikişer kubbeli yan kanatları ise 1583 (H.991) yılında eklenmiştir

Beşiktaş, Sinan Paşa Camii

Sinan Paşa ve Atik Valide Camilerinin bir varyantı olan İstanbul Rüstem Paşa Camii ise yoğun bir ticaret merkezinin ortasında, mahzen ve dükkânların üstünde yükseltilip çevreden gözükmemesi sağlanan fevkanî bir yapıdır. Son cemaat duvarının ve içini kaplayan enfes İznik çinileri Klasik dönemin en güzel örnekleri arasında sayılırlar. Kapı kitabesi bulunmayan camii Rüstem Paşa'nın ikinci sadâret yılları (1555-1561) sırasında tasarlanıp ölümünden sonra 1562 yılında tamamlandığı kabul edilegelmiştir. Camiinin 15.20 metre çapındaki ana kubbesi dördü önde ve arkada beden duvarlarına yapışık, dördü bağımsız, sekizgen kesitli sekiz filayağına oturur. Üçer birimli, iki katlı yan kanatlarının üstleri ise aynalı tonozlarla örtülüdür.

Sinan'ın aynı yıllarda, Rüstem Paşa'nın zevcesi --ve Kanunî'nin kızı-- için inşa ettiği Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'nde de benzer bir plan ve kitle kuruluşu ile karşılaşırız. Şu farkla ki, Mihrimah Sultan'ın 20.25 metre çapındaki orta kubbesi dört köşede ağırlık kuleleriyle pekiştirilen dört büyük kemerin oluşturduğu bir baldekenin üstünde yükselir ve iki katlı, üçer birimli yan kanatlar bu camide aynalı tonoz yerine kubbe ile örtülmüştür.

İstanbul Rüstem Paşa Camii gibi Edirnekapı Mihrimah Sultan Camiinin de yapım tarihi kesin değildir. Gerçi kaynaklar bu camii 1562-1565 yılları arasına tarihlenir, ama Kanunî'nin sağlığında onun emri üzerine başlanmasına rağmen onun ölümünden sonra Mihrimah Sultan tarafından 1560'lı yılların sonlarına doğru tamamlandığını gösteren ipuçları vardır.

İki Kanatlı Camiler alt grubuna giren son eser 1585-6 (H.994), tarihli Mesih Ahmed Paşa Camiidir ki Rüstem Paşa'daki gibi sekizgen tabana oturan 12.80 metre çapında bir orta kubbe ile Edirnekapı Mihrimah Sultan'daki gibi iki katlı üçer kubbeli yan kanatlardan oluşur. Ancak burada üst katta yer alan mahfillerin camii içine açılmasına karşılık mahfillerin altları dışa bakan galeriler biçiminde düşünülmüş, bu suretle orta alanın yanlara doğru yayılması zemin düzeyinde engellenip daha yukarıda serbest bırakılarak ilginç bir iç mekân düzenlemesi elde edilmiştir.

Mesih Mehmed Paşa Camii üç yanında medrese odaları bulunmayan şadırvan avlusu ile de dikkati çeker. Çünkü bu avlu selâtin camileri dışında bir vezir camiiinde uygulanan ilk revaklı şadırvan avlusudur. Abdest musluklarının kuzey revakinin gerisinde bir sıra halinde duvara dizilerek avlunun ortasına şadırvan yerine Mesih Mehmed Paşa'ya ait açık türbenin konulması da Sinan için çok geç olduğu gerekçesiyle Mimâr Davud Ağa'ya bağlanan bu yenilik dolu camiiin bir başka özelliğini oluşturur.

3. Üç Kollu Camiler

Enlemesine Dikdörtgen Kitleli Camiler grubunun en ilginç alt grubunu oluşturan Üç Kollu Camilerde ana kubbenin örttüğü orta alanın doğusuna ve batısına ek olarak güneyinde ve kuzeyinde kubbe, yarım kubbe ve tonozlu şahıslara yer verilir, orta alanı üç yönde ikinci derecede birimler kuşatır. Başka deyişle, bu alt gruba giren camilerin ana kubbesi yalnız önde ya da arkada olmak üzere bir yönde dış duvarlarla bağlantılıdır.

Üç Kollu Camiler alt grubunda altı cami bulunur. Bunlar: Üsküdar Mihrimah Sultan, Gözleve Tatar Han, Eyüp Zâl Mahmud Paşa, Manisa Muradiye, Azapkapı Sokollu, ve Edirne Selimiye Camileri'dir.

Yapımı 1547-8 (H.954) yılında tamamlanan Üsküdar Mihrimah Sultan (İskele) Camii, orta kubbesinin yanlarında ve kible yönünde yarım kubbeli, ve yarım kubbe arasında küçük kubbeli birimler bulunan, iki minareli, çift re-

Eyüp, Zâl Mahmud Paşa Camii ve Külliyesi

vaklı bir selâtin camiidir. Şadırvanı son cemaat yerinin önünde, kible ekseni üzerinde yer alır. Dış revakının geniş saçaklı çatısı kuzeye doğru çıkıntı yaparak şadırvanın da üstünü örter.

Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin daha az gelişmiş bir örneği ile Gözleve'deki Tatar Han Camii'nde karşılaşırız. Kırım Hanı I. Devlet Giray Han (1551-1577) tarafından Gözleve (şimdi Yevpatoriya) kentinde yaptırılan cami 1552 yılına tarihlenir . Yani Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nden sonra tasarlanıp inşa edilmiştir. Ne var ki, orta kubbesinin kible yönünde bir yarım kubbe ile beslenmesi ve yarım kubbenin iki yanında birer küçük kubbeli birim bulunması Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'ne benzerse de yan kanatlarının yarım kubbe yerine ortada birer sütuna basan ikişer kubbeyle örtülü oluşu Tatar Han Camii'ni 15. yüzyıla tarihlenen bir modele --ilk Fâtihi Camiine-- bağlar.

1580'li yılların başına tarihlediğimiz Eyüp Zâl Mahmud Paşa Camii'nde⁹³ de yine Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin bir varyantını buluruz. Burada da ikinci derecede sahnınlar orta alanı üç yandan sarar ve bunların oluşturduğu U nun köşelerinde yer alan küçük kubbeli birimler caminin dikdörtgen kitlesini tamamlar. Buna karşılık, ikinci derecede sahnınlar üç yönde de iki katlı, yarım kubbe yerine ince uzun aynalı tonozlarla örtülü ve U nun kolları doğu ve batıda tabanı kuzeydedir. Yani Zâl Mahmud Paşa'nın ana kubbesi beden duvarları üstüne arkada değil önde, kible yönünde oturur. Başka türlü söylersek, Zâl Mahmud Paşa'nın plan ve kitle kuruluşu Üsküdar Mihrimah Sultan'ın ters yüz edilerek uygulanmış biçimidir.

Öte yandan, Üsküdar Mihrimah Sultan'ın bir başka varyantı 1586-7 (H.995) tarihli Manisa Muradiye Camii'nde karşımıza çıkar. İstanbul'da Sinan tarafından planlanıp merkezden gönderilen Hassa mimarları Mahmud ve Mehmed Ağalar eliyle gerçekleştirildiği bilinen Manisa Muradiye Camii'nde⁹⁴ kubbeli orta alanı üç yandan saran kubbelemsi tonozlarla örtülü birimler, Mihrimah Sultan'daki gibi, sağda, solda ve kible yönünde bulunur. Ama Mihrimah Sultan'da yarım kubbeli sahnınların arasındaki küçük kubbeli birimlere Muradiye'de yer verilmez. Bu yüzden de iki ucu minarelerle noktalanan beş gözlü son cemaat revakının gerisinde yer alan enlemesine dikdörtgenin bütünlüğü bozulur.

Üç Kollu Camiler alt grubunda yer alan son iki cami diğerlerinden farklı bir kitle kuruluşuna sahiptirler. Çünkü her ikisine de sekiz ayağa oturan ana kubbe üst örtüye egemen olduğu için bu camilerin üç yana mahfillerle sarılan orta alanlarını, hiç olmazsa, dışarıdan algılamak güçtür. Azapkapı Sokollu Camii'nde ana kitlenin ilk bakışta simetrik hissi veren örtü sistemi ve Edirne Seli miye Camii'nin alçak tutulan saçak düzeyi ile kitle kuruluşu arasında gerilimli bir karşıtlık yaratır.

1577-8 (H.985) tarihli Azapkapı Sokollu Camii, eni boyundan biraz fazla olan dikdörtgen kitlesi, son cemaat yeri kapalı, minaresi ana kitleden bağımsız⁹⁵, fevkanî bir yapıdır. Güneydeki ikisi kible duvarı içinde kalan se-

Sokollu Camii, Azapkapı. Kuzeybatıdan görünüşü

93. Kitabesi bulunmayan Zâl Mahmud Paşa Camii'nin yapım tarihi konusunda 1551 ile 1580 arasında değişen çeşitli öneriler vardır. "1580'li yılların başı" bizim makalemizde öne sürdüğümüz tarihtir. Bkz. Aptullah Kuran, "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Hümaniter Bilimler*, C. 1 (1973), s. 65-81.

94. III. Murad'ın Manisa Kadısı ve caminin Bina Eminine 1583 yılında yazdığı fermanla Hassa mimarlarından Mahmud Ağa'nın Manisa'ya gönderilerek Mimarbaşı Sinan Ağa'nın hazırladığı keşif dosyasına göre Muradiye Camii'nin yapımını yürüteceği bildirilmekte, 1586 yılında kaleme alınan bir başka fermanla ise Manisa'da ölen Mahmud Ağa'nın yerine Mimar Mehmed Ağa'nın atandığı açıklanmaktadır. Bu konuda etraflı bilgi için bkz. Kâmil Su, *Mimar Sinan'ın Eserlerinden Muradiye Camii*, (İstanbul, 1940), s. 24-29.

95. Caminin doğusunda kemerli bir köprüyle ana yapıya bağlanan bağımsız minarenin gövdesi 19. yüzyıl başlarında yıkıldıktan sonra barok üslubunda yenilenmiştir. Caminin klasik karakterini bozduğu gerekçesiyle söz konusu barok minare 1958 yılında yıktularak yerine şimdiki klasik-görünümlü minare yapılmıştır.

kiz dayanaklı orta kubbesi, eksendekiler köşegendekilerden daha derin yapılmış sekiz yarım kubbe ile çevrilidir. Bu düzenleme simetrik bir üst yapı çekirdeği oluşturur. Ne var ki, güneydeki yarım kubbenin mihrab çıkıntısını örtmesini sağlamak amacı ile çekirdeğin merkezden kible yönüne kaydırılması dengeyi bozar; beden duvarlarının tamamlandığı ana yapı ile haçvarî örtü arasında uyumsuzluğun ortaya çıkmasına sebep olur. En azından, dışarıdan bakıldığında edinilen izlenim budur. Oysa planı incelendiği zaman görülen, sekizgen baldakenin kible duvarına yapıştırılıp orta mekânın sağda, solda ve arkada ikinci derecede sahinlerle kuşatılarak Üç Kollu Cami türünde özgün bir deneme yapıldığı, başka deyişle, Azapkapı Camii'nin Zâl Mahmud Paşa'nın bir varyantı olduğudur.

Benzer bir plan kuruluşu da Edirne Selimiye Camii'nde denenmiştir. Yapımına 1568-9 (H.976) yılında başlanıp 1574-5 (H.982) de tamamlanan bu selâtin camii biri açık diğeri kapalı, eni 60 boyu 44 metre uzunluğunda iki bölümden oluşur. Şadırvan avlusu olan ön bölüm yanlarda üçer, arkada beş, önde üç geniş iki dar kemerli ve on sekiz kubbelidir. Kapalı bölümün orta alanı ise 31.28 metre çapında bir kubbe örter. Bu kubbe, Azapkapı Camii'ndeki gibi, sekiz ayağa oturur. Ayaklardan güneyde bulunan ikisi mihrab çıkıntısının iki yanında kible duvarına kenetlenmiş, öbür altısına orta alanı doğuda, batıda ve kuzeyde kuşatan galerilerin önünde bağımsız taşıyıcılar olarak yer verilerek gövdeleri camiin beden duvarlarına kemerlerle bağlanmış, iki katlı yan galeriler, iki payanda kule ile üçer bölüme ayrılıp altları camiin dışına açılan revaklar, üstleri içe bakan mahfiller şeklinde düzenlenmiştir.

İlginçtir ki Selimiye'de, merkezde döşemeden 43.30 metre yükselen orta kubbe, kubbe kasnağını dıştan destekleyen ikiz payanda kemerleri dayandığı sekiz ağırlık kulesinin sivri kubbeleri, ve ana kitlenin dört köşesinde yer alan 70.89 metre boyundaki üçer şerefeli dört minare^dikey boyuta dikkatleri çekerek büyük kubbenin yarattığı merkezi plan hissini pekiştirirken, yanlara doğru genişleyen ana kitle de camiin yataylığını vurgular. Büyük kubbenin gücünü merkezi plan ilkesinden alan heybetli görünümü, onun örttüğü orta alanı üç yönde kuşatan yayvan mekân kuruluşuyla dengelenir.

4. Haçvarî Planlı Camiler

Enlemesine Dikdörtgen Kitleli Camiler grubunun son alt grubunda bulunan iki cami --Payas (şimdiki Yakacık) Sokollu Mehmed Paşa ve İstanbul Nişancı-- orta alanları dört yönde tonozlu eyvanlarla genişletilmiş iç mekânlarıyla olduğu kadar ana kitlelerinin kuzey köşelerinde yer alan odalarla da ilgi mizi çeker. Osmanlı Klasik mimârî döneminde üst yapının biçimi ne olursa olsun, ibadet mekânını belirleyen duvarlar kare ya da dikdörtgen bir kitle oluşturuyor, beden duvarlarının dörtgen biçimi içeriye de yansıtılıyordu. Gelişme yıllarında titizlikle korunan bu ilke Haçvarî Planlı Camilerde yeni bir yorum tabi tutulmuştur. Bu iki camide kubbeli orta alanın güney köşeleri, daha önce Manisa Muradiye'de gördüğümüz gibi boş bırakılırken kuzey köşeleri iç mekâna katılma yerine bağımsız odalara dönüştürülerek haçvarî orta alanın dört kollu yapısı belirlenmiştir.

1574-5 (H.982) yılına tarihleyebileceğimiz⁹⁶ Payas Sokollu Mehmed Paşa Camii san taştan yapılmış, üstü kurşun kaplı bir yapıdır. Son cemaat revakı sekiz gözlü, güdük minaresi silindir gövdeidir. Mihrabı siyah, beyaz, pembe;

Muradiye Camii, Manisa güneyden görünüş

96 . Kitabe yeri boş olan camiin yapım yılı bilinmiyorsa da parçası olduğu külliyein kervansaray kapısı üzerindeki 982 tarihli kitabe camii tarihlememize yardımcı olmaktadır.

staiaktitli kible kapısı siyah ve beyaz mermerden yapılmıştır.

Payas Sokollu Camii'nin haçvarı orta alanı dört yönde çapraz tonozlarla örtülü eyvanımsı nişlerle zenginleştirilmiştir. Mihrabı ve minberi güney eyvanın içinde bulunur; kapısı kuzey eyvanına açılır. İkincisinin sağında ve solunda yer alan çapraz tonozlu odaların kapıları da iki yanda kuzey eyvanına açılırlar. Bu odaların üstlerindeki kubbeli odaların iç yüzleri yan eyvanlara, giriş eyvanının içine sonradan eklenen muhdes ahşap mahfil ise kubbeli orta alana bakar.

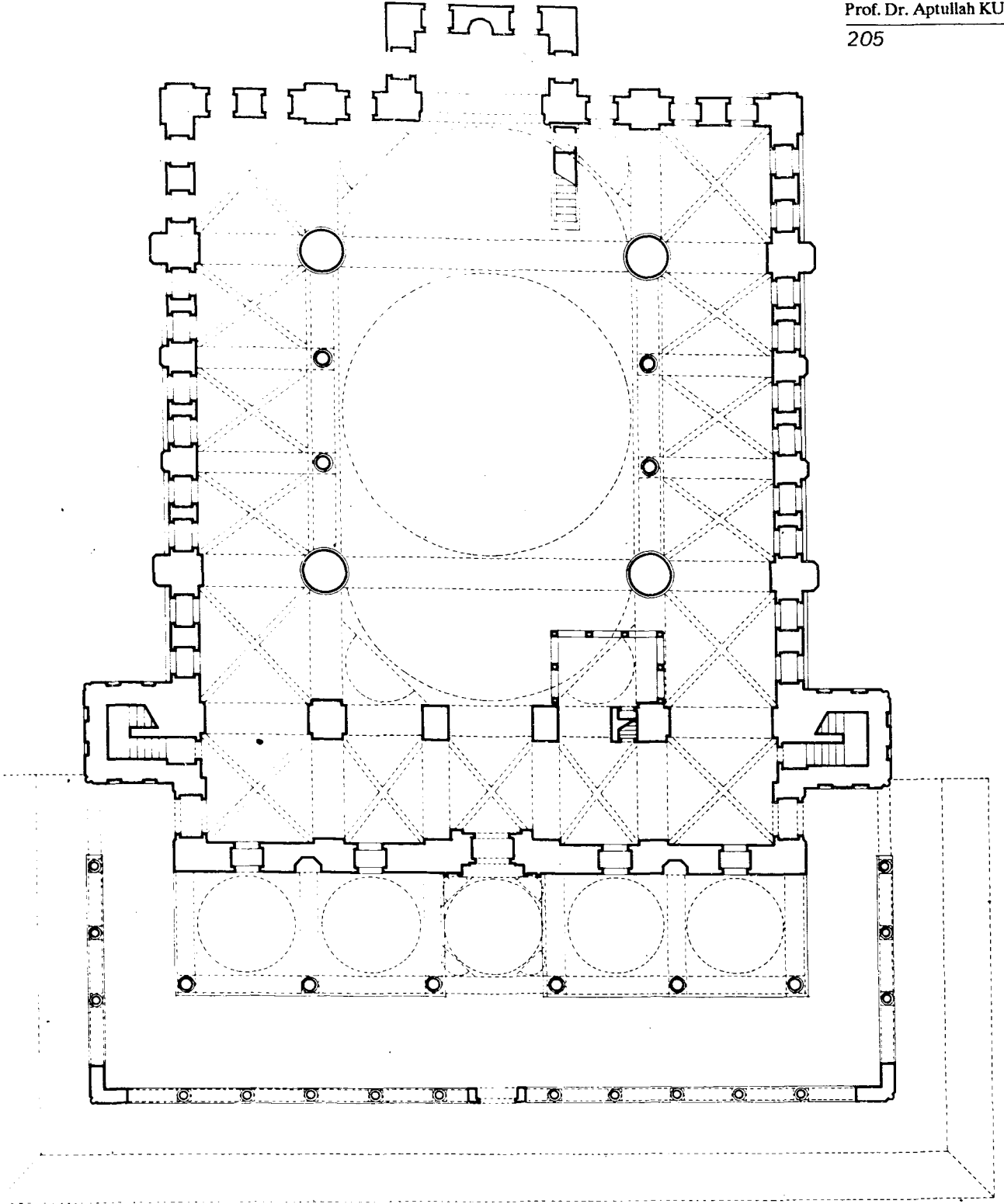
Nişancı Camii'nde de orta alanın güney köşeleri boşaltılmak, kuzey köşeleri orta alanla bağlantılı olmayan odalarla doldurulmak suretiyle Osmanlı Klasik cami ilkeleriyle uyuşmayan bir uygulama görülür. Büyük ihtimalle Mîmâr Davud Ağa'nın eseri olan Karagümrük'teki bu ilginç şadırvan avlulu vezir camiiini "Cedid" ve "Boyalı" takma adlarıyla tanınan Nişancı Mehmed Paşa yaptırmıştır. Arapça kitabesine göre temeli 1584 (H.982) yılında atılmış, cami 1588-9 (H.977) tarihinde tamamlanmıştır.

Nişancı Camiininin 14.20 metre çapındaki ana kubbesi dört tromp üstünde yükselir. Tromp kemerleri, orta alanın dört yanındaki yarım kubbeli nişlerin köşelerini belirleyen yuvarlak kesitli sekiz gömme ayağa basar. Gömme ayakların tepelerine konan ağırlık kuleleriyle perçinlenen sistem sekiz yarım kubbeli simetrik bir örtü oluşturur. Ana eksen üzerindeki köşegenlerdeki daha büyük ve derin olan sekiz kollu bu üst yapı Azapkapı Sokollu Camii'nde gördüğümüzün eşidir. Şu farkla ki, sekiz kollu üst yapı Azapkapı'da dikdörtgen bir ibadet mekânı örtüsünün çekirdeğini oluşturur. Oysa Nişancı'da haçvarı ana mekânla bağdaşır; onun biçimini üst yapıya yansıtır.

Değerlendirme

Sonuç olarak, Sinan'ın camilerinde bulduğumuz başlıca özellik simetri ve denge ilkelerine dayalı merkezi planlama kavramıdır. Sinan'ın camilerinde kitle dikeyleşir, iç mekân bütünlüğe kavuşur, binanın iç mekânı ile dış biçimi arasında arkitektonik bir bağlantı kurulur. Geleneksel içe dönük cami yapısı Sinan'la birlikte dışarıdan algılanan bir mimari düzene ve alımlı cephelere kavuşur; Osmanlı sanatına yeni bir estetik anlayış hakim olur.

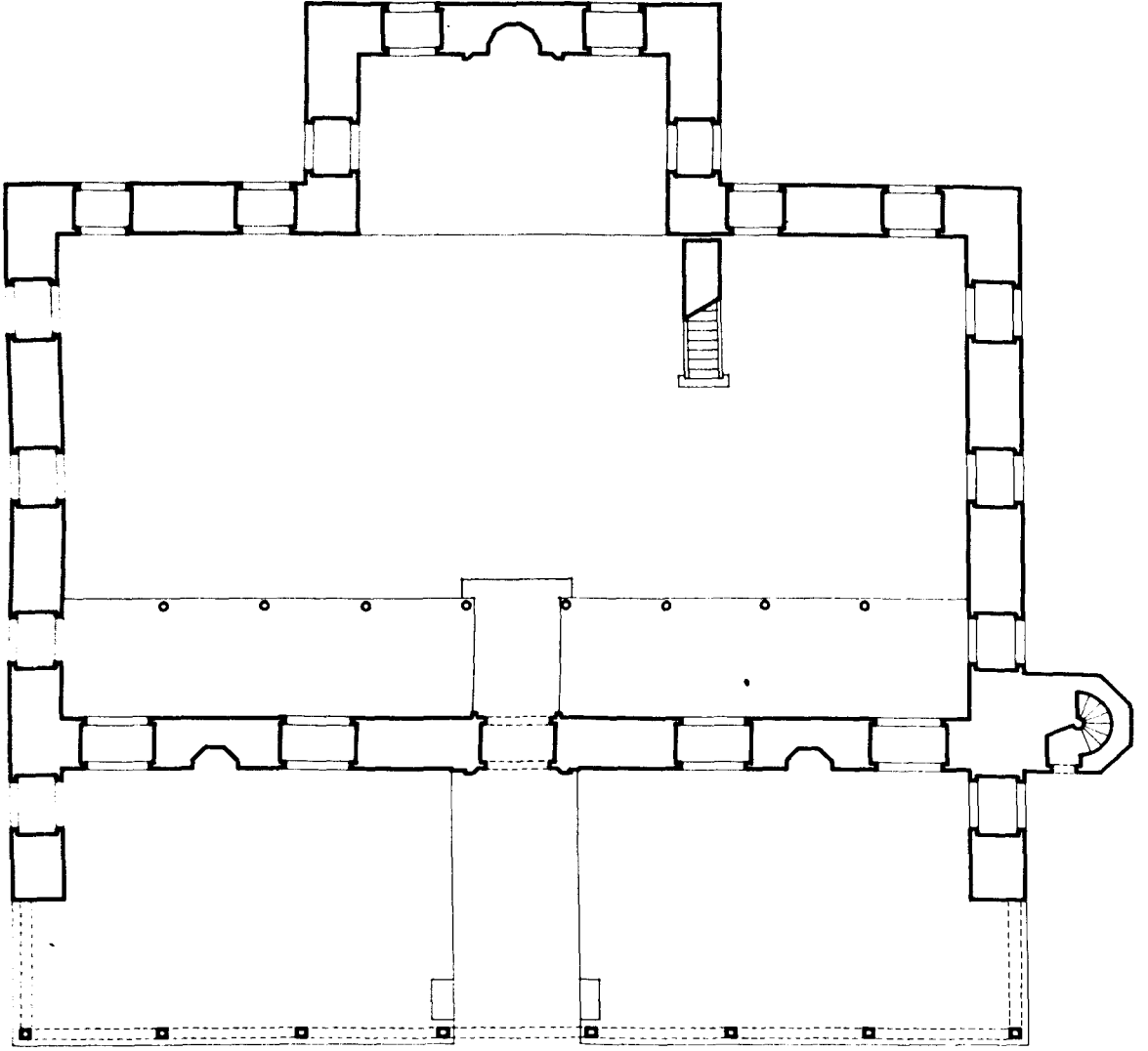
Erken Osmanlı mimarisine girip iki yüzyıl varlığını sürdüren Selçuklu motiflerinin son kalıntıları da Sinan döneminde ayıkılarak akılcı ve modüler Klasik cami onun önderliğinde üslup bütünlüğüne erişir.

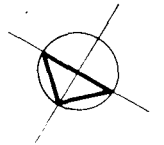
0 1 2 3 4 5

10 15

20 m. A. K.

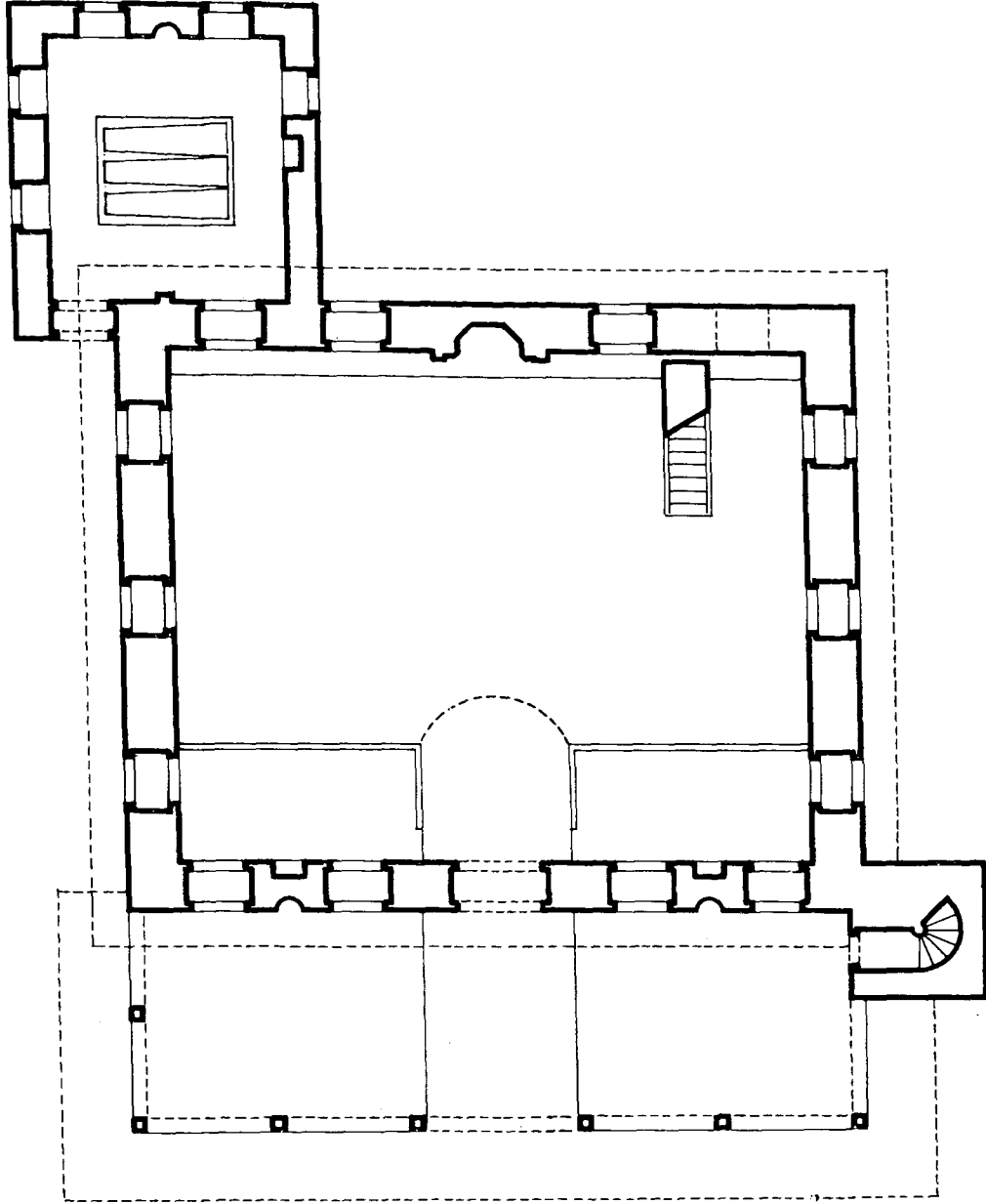

0 1 2 3 4 5 10m. ak

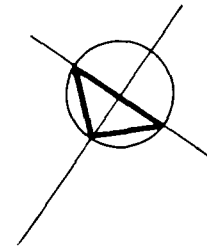
Ferruh Kethuda Camii, Balat

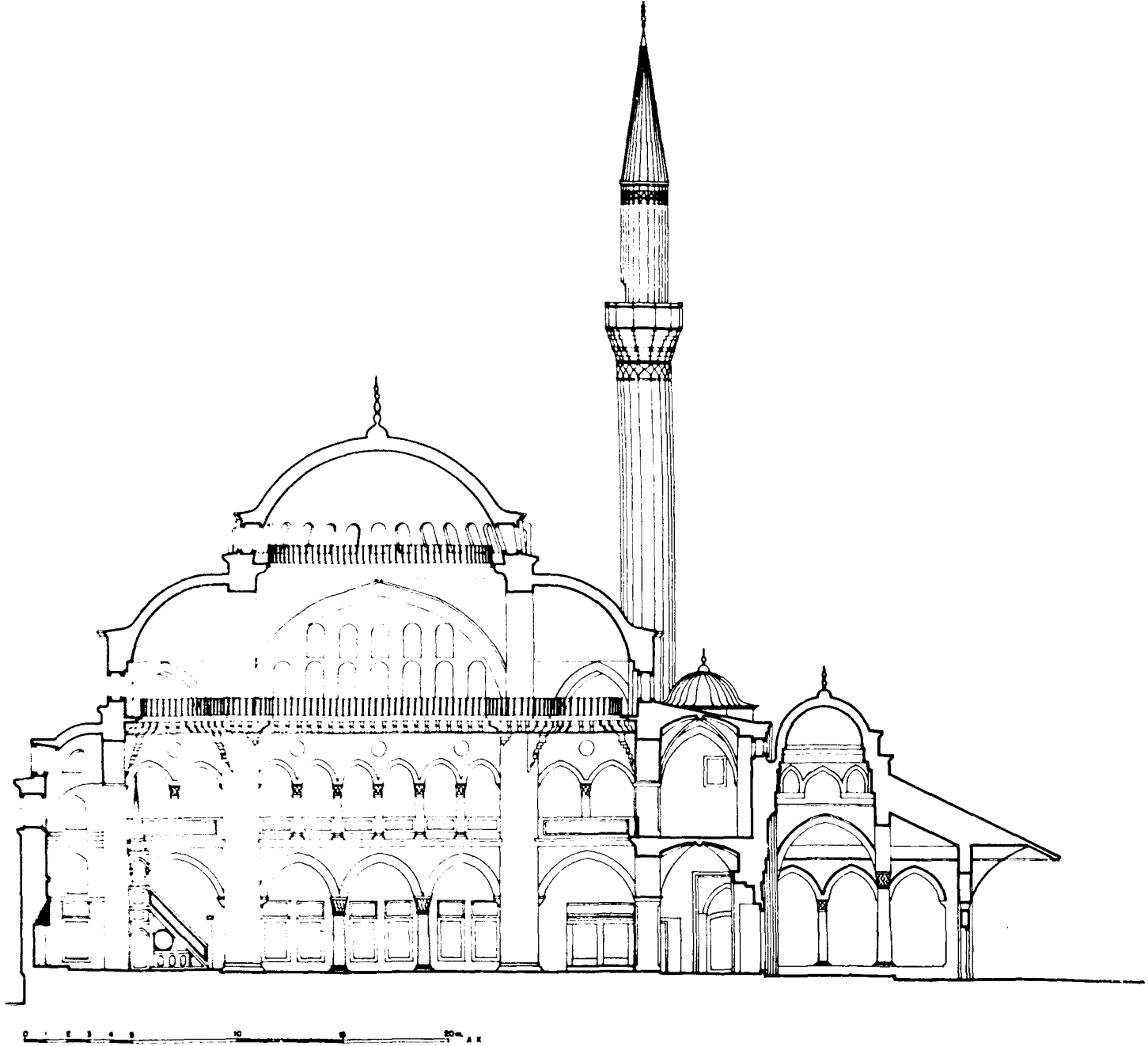

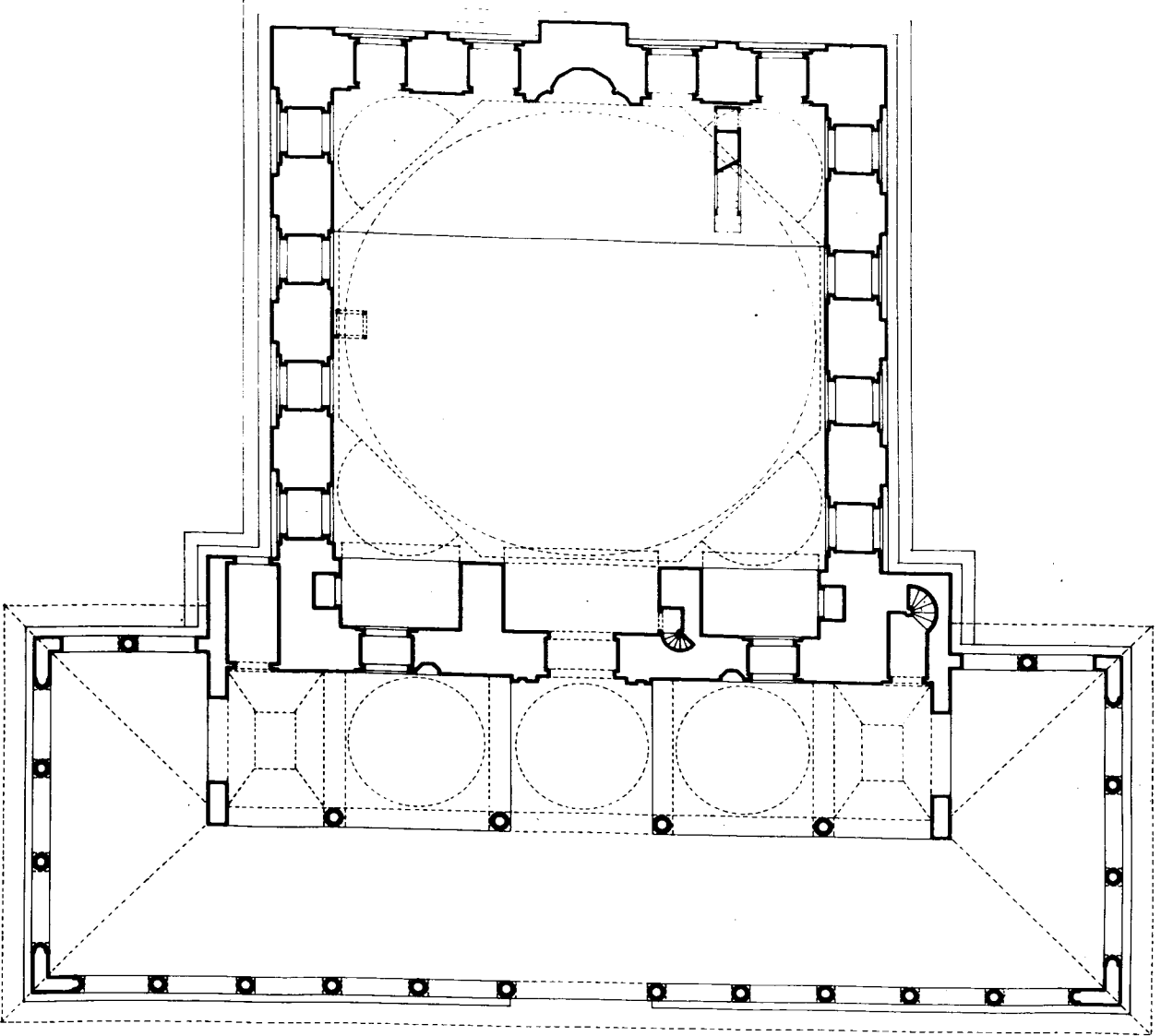
0 1 2 3 4 5 10m. ak

Şah Sultan Camii, Eyüp

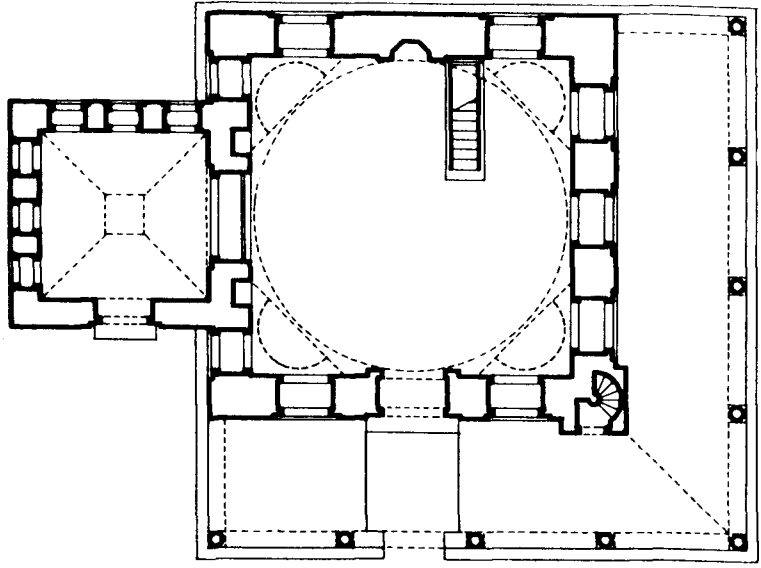
Kılıç Ali Paşa Camii, Tophane

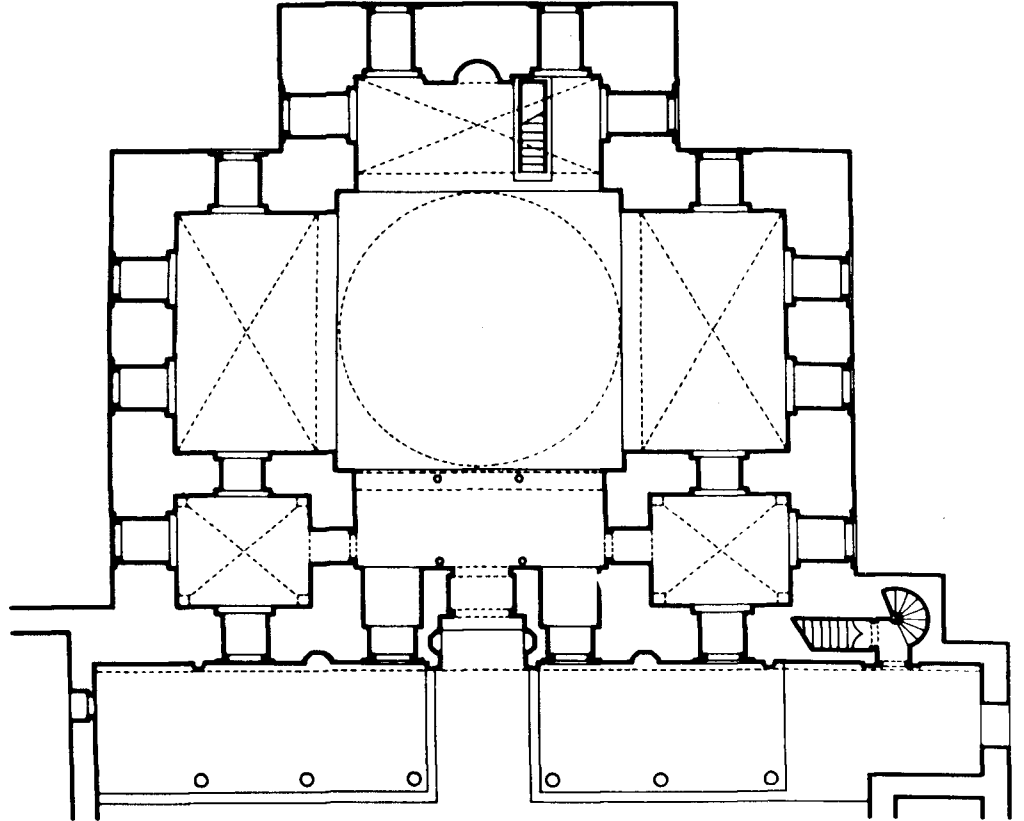
0 1 2 3 4 5 10 15 20m A.K.

Pertev Mehmet Paşa Camii, İzmit (Plan)

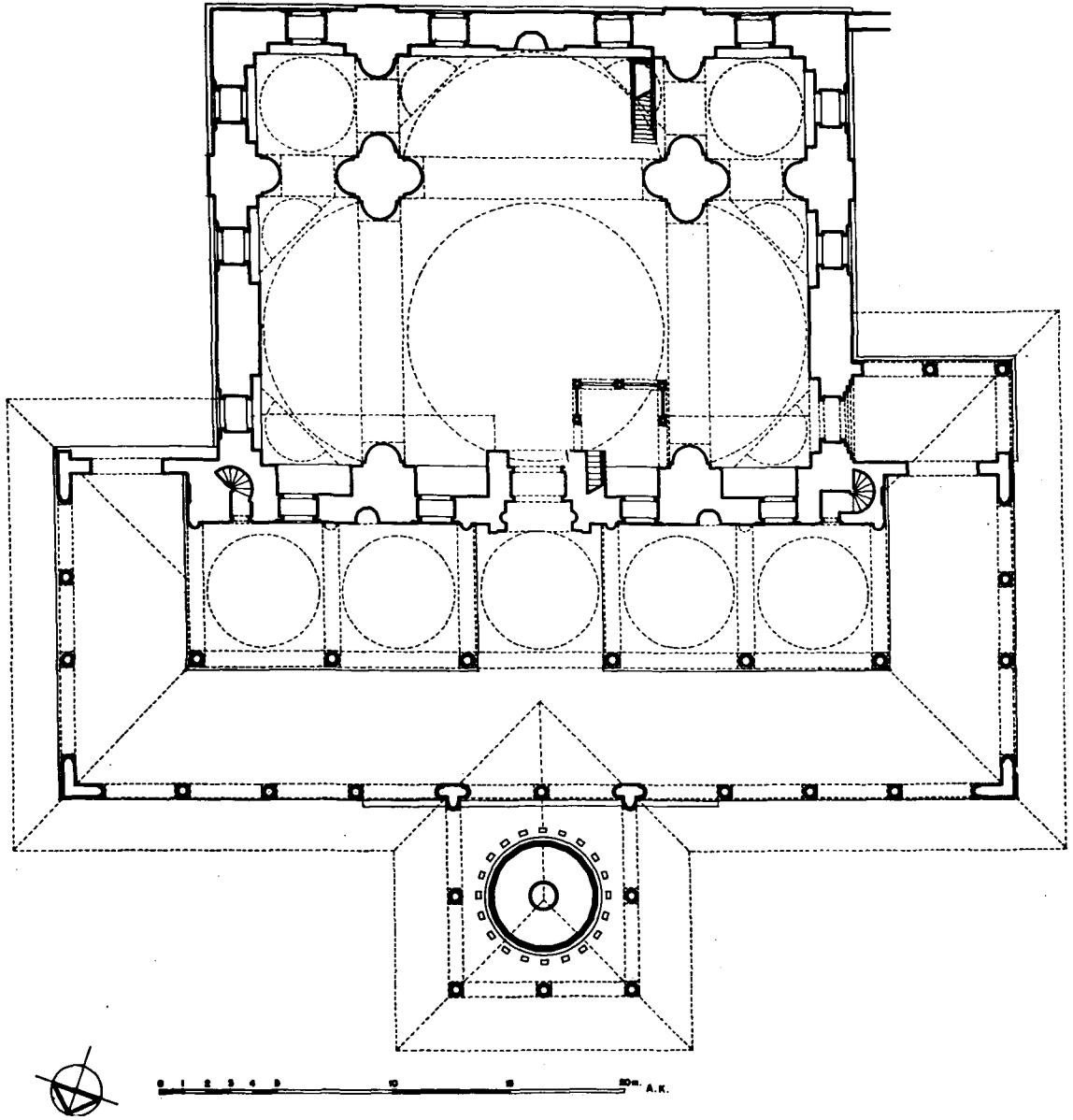

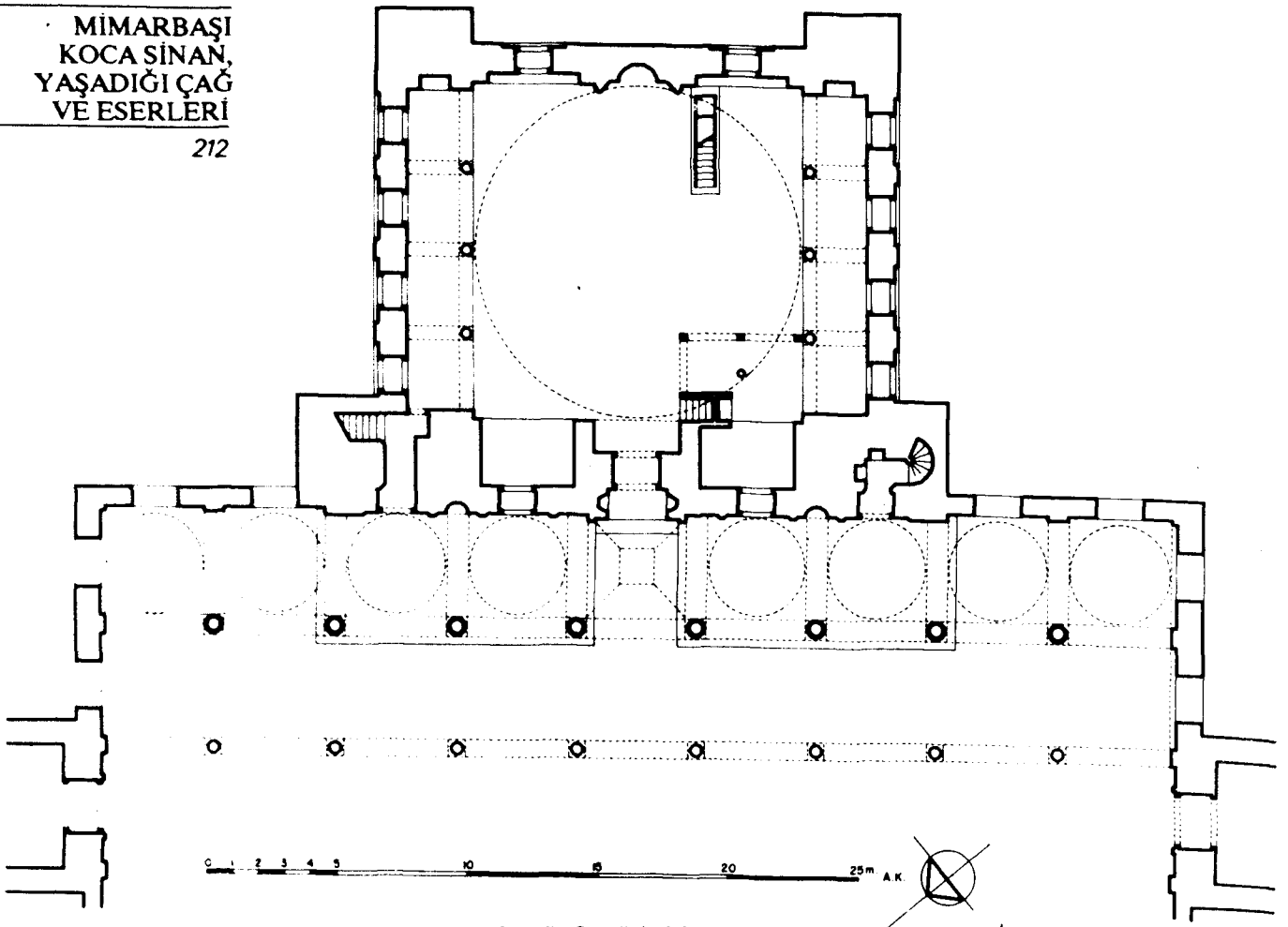
Şemsî Ahmet Paşa Camii, Üsküdar

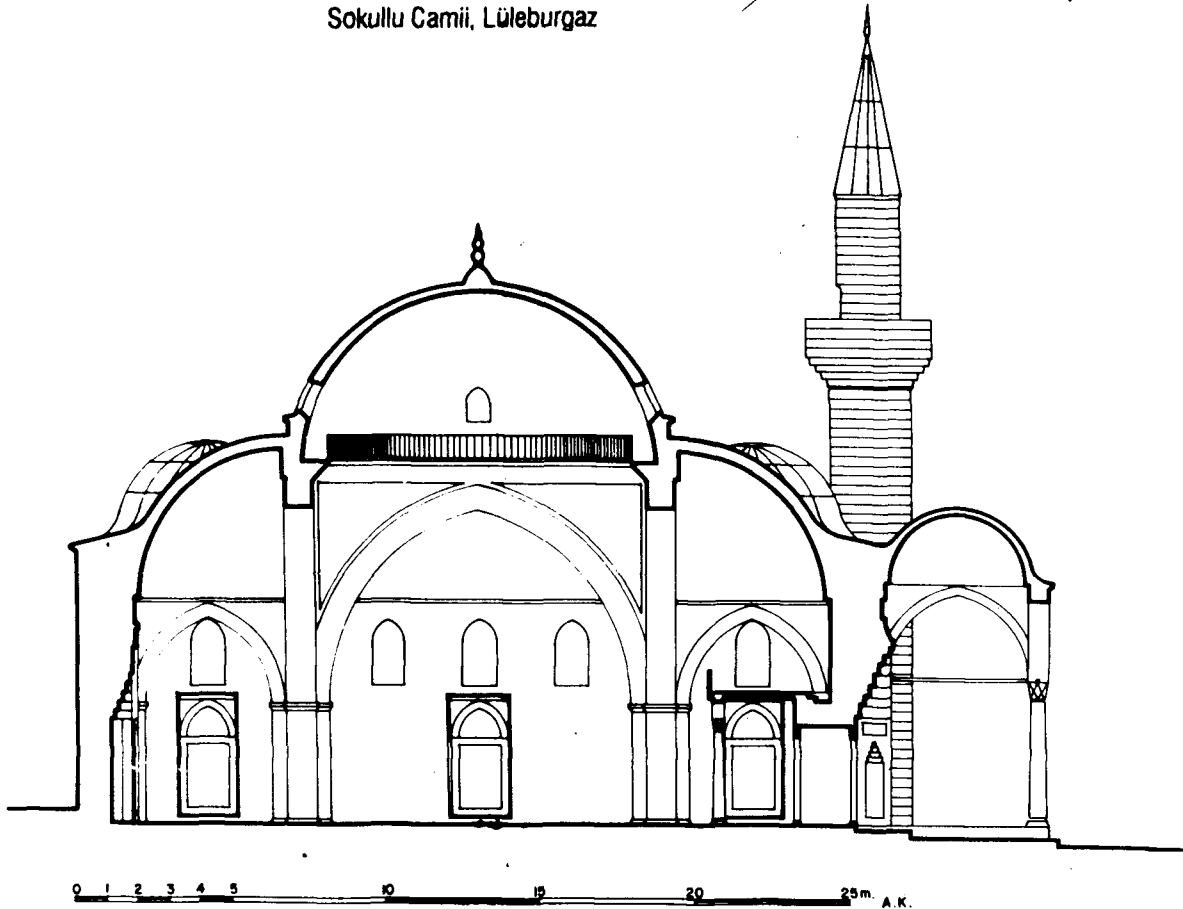
Sokullu Camii, Payas

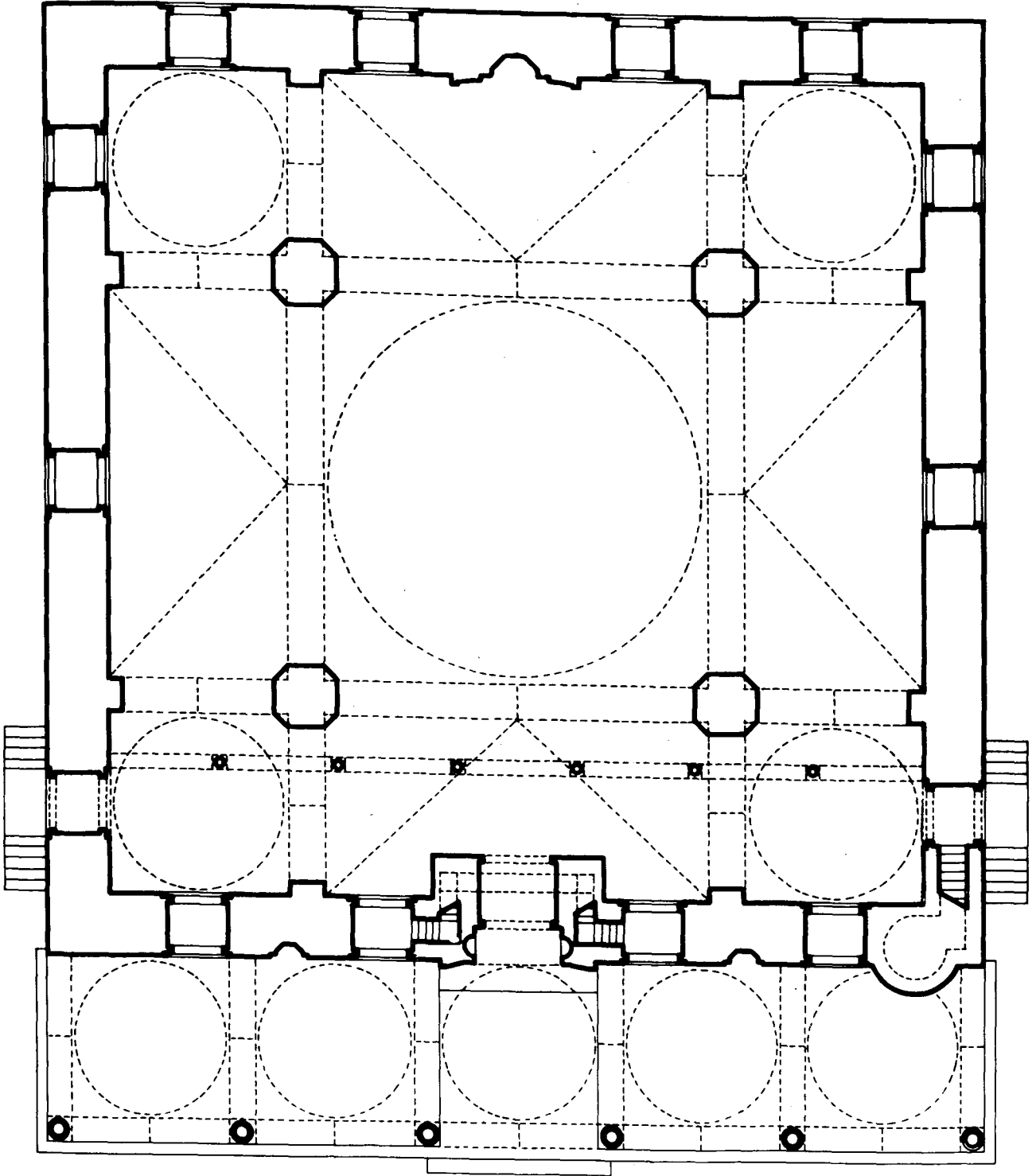
Mihrimah Sultan Camii, Üsküdar (Plan)

Sokullu Camii, Lüleburgaz

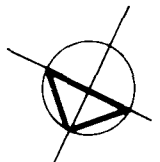

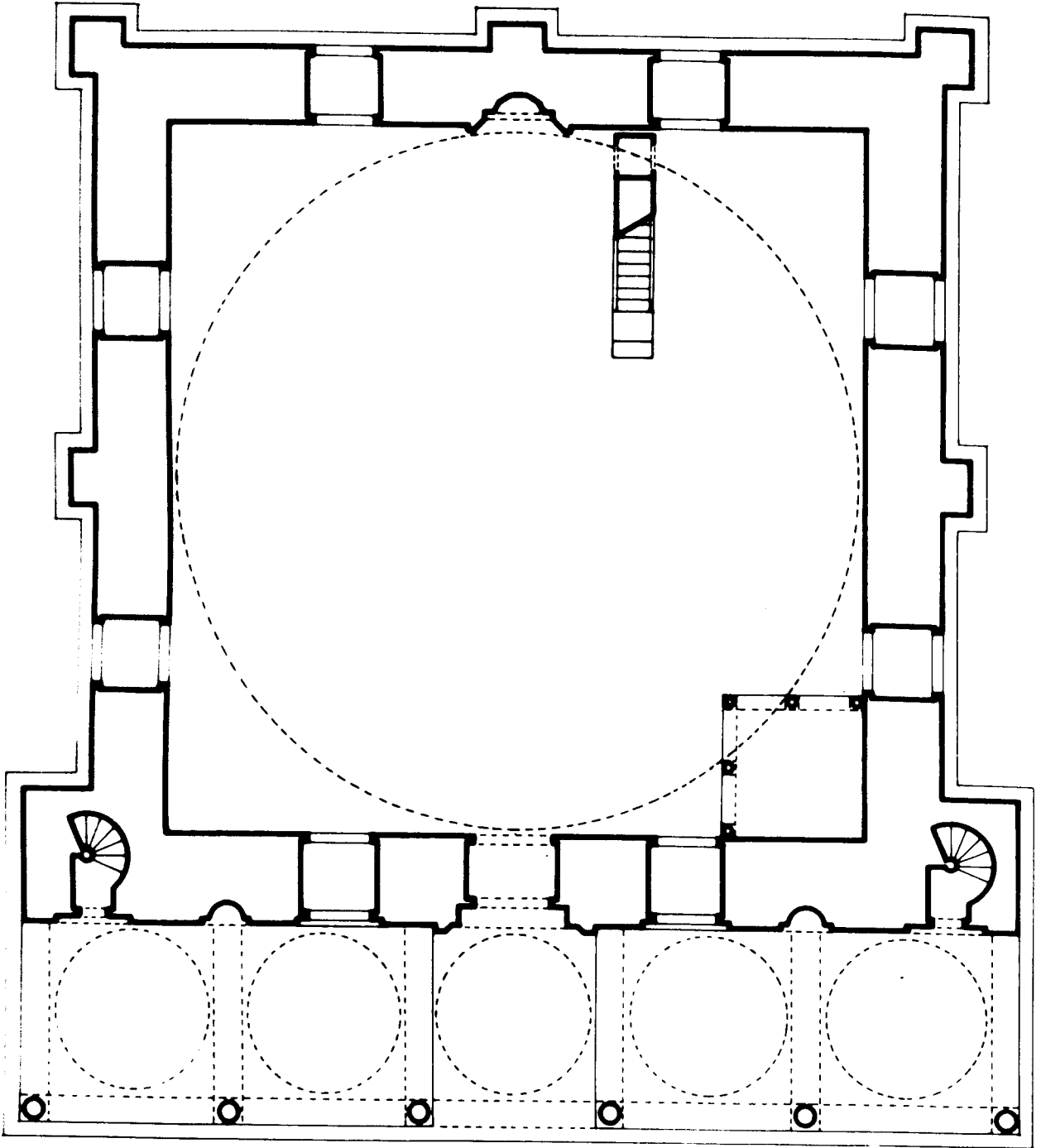
Lala Mustafa Paşa Camii, Erzurum (Kesit)

Lala Mustafa Paşa Camii, Erzurum (Plan)

0 1 2 3 4 5 10 15 20m. A.K.

Sultan Selim Camii, Karapınar (Plan)

